

METODOLOJİK ÖZGÜCÜLÜK İLE GERÇEKLiĞİN SINIRLARINI ZORLAMAK: 'BATI (FRANSA) - TÜRK DEVRİMİ' KIYASLAMALARI ve JÖN TÜRK DEVRİMİ*

Dr. Öğr. Üyesi Anıl Vareli

Hitit Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
ORCID: 0000-0001-5000-5588

• • •

Öz

Türk toplumunun tarihsel gelişiminin *sui generis* bir nitelikte olduğu, Türkiye'deki literatürde sıklıkla iddia edilmektedir. Bu savın belki de en önemli dayanağı, Türk Devrimi ile "Batı" (aslında sadece Fransa veya Fransa dâhil bir-iki ülke) arasında yapılan kıyaslamalardır. Bu kıyaslamalar, literatürde yıllardır egemenliğini sürdüren ve gerçekliği üç noktada birden çarpıtan yorumları beslemektedir: (I) Bir yanda Fransız Devrimi'nin gerçekleşme şekli, 'Batı' veya 'normal olan' şeklinde genellenerek bu deneyimden hiza alınmaya çalışılmakta; (II) Fransız Devrimi'nde, geniş kitlelerin, siyasal üstyapının oluşumunu belirleyebilme kapasitesi ve öncü kadroların bilinçli devrimci etkinliği abartılı şekilde sunulmakta ve (III) Türkiye'de geniş kitlelerinin 1908 öncesindeki huzursuzluğu ve hareketliliği, geleneksel iktidar ile devrimin öncü kadroları arasındaki sınıfsal farklılıklar, siyasal egemenlik mekanizmasında gerçekleşen değişim ve 1908'de siyasetin toplumsal tabanının belirli ölçüde genişlediği gerçeği görmezden gelinmektedir. Sonuçta, gerçekliğin birden çok noktada bu kadar fazla zorlanmasından sonra; suni ve karikatürize bir 'Batı' veya 'normal olan' algısı ve bunun karşısında dünya tarihi içerisinde 'siyah kuğu'ya dönüştürülmüş bir Türk Devrimi algısı ortaya çıkmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Jön Türk Devrimi, Fransız Devrimi, Şerif Mardin, Özgüçlük, Burjuva Devrimi

Young Turk Revolution, French Revolution, Şerif Mardin, Methodological Particularism, Bourgeois revolution

Abstract

The *sui generis* character of the historical development of the Turkish society is a frequently claimed issue in the literature. Perhaps the most important basis of this argument is the comparisons between the Turkish Revolution and the "West" (in fact, only France or few countries including France). These comparisons, which have been dominant in the literature for decades, strengthen interpretations that distort reality at three points. (I) How the French Revolution took place is generalized as the 'Western' or the 'normal one', and used as a measure for comparison; (II) the capacity of the masses to determine the formation of the political superstructure and the conscious revolutionary activity of the leading cadres in the French Revolution are overemphasized in an exaggerated way; and (III) unrest and mobility of the masses in the pre-1908 period in Turkey, the class differences between the leading cadres of the revolution and the traditional power, the changes in the political sovereignty mechanism and the expansion of the social base of politics in 1908 have been ignored. To conclude, after perversion of reality in multiple points; there comes an artificial and caricaturized perception of the 'West' or the 'normal one', and in contrast to this, a perception of the Turkish Revolution that is compelled to transform into a 'black swan' in the world history.

Keywords: Young Turk Revolution, French Revolution, Şerif Mardin, Methodological Particularism, Bourgeois revolution

* Makale geliş tarihi: 22.10.2019
Makale kabul tarihi: 16.03.2020
Erken görünüm tarihi: 07.01.2021

Metodolojik Özgüçülük ile Gerçekliğin Sınırlarını Zorlamak: ‘Batı (Fransa) - Türk Devrimi’ Kıyaslamaları ve Jön Türk Devrimi*

Giriş

Modern-öncesi toplumların modern toplumlara dönüşümü sürecinde Türkiye’nin diğler ölkelerden (en azından Batı’dan) bambaşka bir tarihsel deneyim yaşadığı, Türkiye’deki literatürde genel bir kabul görmektedir. Bu kabulün önemli bir dayanağı, Türkiye’deki devrim sürecinin kendine özgü olduğu tespittir. Bu tespitte ise çoğunlukla, Fransız (1789) Devrimi’yle yapılan kıyaslamalar eşliğinde varılmakta; Türkiye’ye, Fransa’ya benzemediği oranda, *sui generis* bir tarihsel gelişim yakıştırılmaktadır. Bu zihinsel muhakemeye çoğunlukla eşlik eden temel bir tartışma da, Türkiye’de bir devrim sürecinin gerçekten yaşanıp yaşanmadığının sorgulanması ve Osmanlı-Türkiye özelinde sadece, devleti kurtarmaya yönelik, öykünmecî ve zorlama nitelikte çeşitli reform girişimlerinin söz konusu olduğunun öne sürülmesidir. Bu çalışmada ise bu tespit ve kabullerin, bazıları oldukça tartışmalı, bazıları da geçerliliğini artık yitirmiş tarihsel veriler üzerine bina edildiği ve dahası, bu verilerin de yöntemsel açıdan oldukça sorunlu bir biçimde işlendiği öne sürülecektir.

Aslında devrim tartışmaları bağlamında, sınırları oldukça belirsiz bırakılmış durumda olan ‘Batı’ kategorisi ile Türkiye arasında konulan keskin karşıtlıklar, Türkiye’de yakın dönemde eleştiri konusu yapılmaya başlamıştır. Bunlar arasında özellikle Aykut Kansu’nun (2002; 2016) çalışmalarının ayrı bir önemi vardır. Kansu’nun çalışmaları, 1908’in bir devrim olduğunu ve 1908 sonrasında yaşanan sürecin de bir açıdan ‘devrim versus karşı-devrim’ mücadelesi olduğunu kanıtlamaya hasredilmiştir. Bu eserler, 1908 Devrimi’ne dair literatürdeki genel kabullerin radikal bir eleştirisini içermektedir. Burada, dünyadaki devrim süreçlerinde mevcut olan olgu ve dinamiklerin Türkiye’de var olmadığına yönelik tespitler de eleştiri konusu edilmekte; 1908 Devrimi’nin

* Bu çalışma, Hacettepe Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü bünyesinde 12.06.2018 tarihinde savunulan, ‘Osmanlı-Türkiye Modernleşme Tartışmalarında Yöntem Sorunsalı’ isimli doktora tezinin bir bölümünden türetilmiştir.

arkasındaki zengin toplumsal dinamiklere ve Jön Türklerin bilinçli devrimci eylemliliğine vurgu yapılmaktadır. Önder Uçar ise (2010; 2013) Türkiye'de yaşanan sürecin bir devrim olduğunu, Kansu'dan farklı ve hatta onun teorik çerçevesiyle de çatışmalı bir biçimde savunur. Uçar, genel olarak devrimlere ve özel olarak burjuva devrimlerine atfedilen kıstasların geçersizliğine vurgu yapar ve Charles Tilly'nin kuramsal çerçevesinden faydalanarak 1908-1922 aralığını, içinde birçok 'devrimci durum'un bulunduğu bir 'devrimci süreç' olarak tanımlar. Bu iki bilim insanının çalışmaları -farklı açılardan da olsa- literatürde on yıllardır hiç sorgulanmaksızın sürdürülen geleneksel anlatıların radikal bir eleştirisini barındırmaktadır. Bununla birlikte, Kansu'nun, Uçar'ın ve konuya dair eleştirel nitelikteki başka bazı çalışmaların¹ da ortaya koyduğu katkılar, Türkiye'deki tarih yazımını kesin bir biçimde dönüştürebilmekten henüz oldukça uzaktırlar. Bu makalede yeri geldikçe örnekleneceği üzere, Türkiye'deki mevcut literatür ve üniversite düzeyinde verilen eğitimde, on yıllardır egemen durumda olan genel kabuller büyük oranda sürdürülmekte; gerçeklikten oldukça uzak, kestirmeci ve hatta keyfi bir 'Batı' kategorisi inşa edilerek bunun karşısında Türkiye'nin yaşamış olduğu dönüşüm de eşsiz bir nitelikte sunulmaktadır. Bu hususta Türkiye'deki literatür, hem uluslararası literatürdeki güncel bilgi birikimine karşı oldukça duyarsız bir tavır takınmakta, hem de 1908 Devrimi'nde ülkede açığa çıkan Eski Rejim-karşıtı enerjiyi ve siyasal düzeyde gerçekleşen tarihsel kopuşları fazlasıyla küçümsemektedir.

Aslen metodolojik bir tartışmayı içerecek olan bu makalede ele alınacak sorunsallar ve bunlara dair öne sürülecek argümanlar ise şunlardır: Türk modernleşmesinin *sui generis* bir nitelikte olduğunu kanıtlama amacıyla; devrim süreçlerinde kitlelerinin siyasete müdahil oluşları, öncü kadroların geniş halk yığınlarını siyasete dâhil etme çabaları ve bilinçli devrimci eylemliliğin mevcudiyeti bağlamında Batı ile Türkiye arasında kurulan keskin karşıtlıklar, çoğunlukla, tarihsel gelişimi üç ayrı noktada birden çarpıtmakla maluldürler. İlk olarak, Fransız Devrimi'nin gerçekleşme biçimi, çok kestirmeci bir kavrayışla ve son derece isabetsiz bir biçimde; 'Batı'da devrimlerin gerçekleşme biçimi' olarak genellenmektedir. Bu da Türkiye'nin tarihsel serüveninin eşsizliğine yönelik olarak geliştirilen kimi zorlama çıkarımlara zemin hazırlamaktadır. İkinci olarak,

1 Yine yakın dönemde H. Zafer Kars (1997) ve Kudret Emiroğlu'nun (1999) çalışmaları da 1908 sürecindeki toplumsal dinamiklerin ortaya konulması yolunda önemli katkılar sağlamıştır. Sungur Savran (2011: 124-151) ise kısa ama oldukça öznlü bir anlatımla; 1908 Devrimi'ne dair literatürde mevcut olan sorunlu yaklaşım tarzlarını sınıflayarak bunların beslendiği teorik/yöntemsel temelleri eleştirel bir perspektifle ele almıştır. Emrah Gülsunar'ın (2015) çalışmasının ilgili bölümleri ise Fransız Devrimi ile Türkiye'deki 1908 ve 1923 Devrimleri arasında yapılan karşılaştırmalarda mevcut olan yöntemsel ve ampirik sorunlara dair önemli eleştiriler barındırmaktadır.

Fransa’da geniş halk yığınlarının modern siyasal üst-yapının oluşumunu belirleyebilme kapasiteleri ve devrimin öncü kadrolarının bilinçli eylemliliği, gerçekte olduğundan çok daha abartılı bir biçimde sunulmaktadır. Böylelikle Fransız Devrimi’ne dair de yine oldukça zorlama sayılabilecek ve uluslararası yazında da artık çoktan geride bırakılmış durumda olan tezlere ulaşılmaktadır. Üçüncüsü, Osmanlı-Türkiye tarihinin en önemli dönüm noktalarından biri olan 1908 (Jön Türk) Devrimi’ni besleyen dinamikler fazlasıyla küçümsenerek bu devrim, yine oldukça sorunlu bir biçimde; halkın tümüyle ilgisinin ve etkinliğinin dışında kalan, bürokrasi-içi bir hesaplaşma ve/ya tümüyle, devleti kurtarmaya yönelik bir projeden ibaret olarak sunulmaktadır. Oysa bu devrim sürecinde yaşananlar dikkatle incelendiğinde, Batı ile Türkiye arasına konulan keskin karşıtlıkların fazlasıyla zorlama olduğu açığa çıkmaktadır. Nitekim bu çalışmada, Türkiye’nin tarihsel gelişiminin eşsizliğine yönelik önermelerin karşısında özellikle 1908 Devrimi’ne vurgu yapılmasının sebebi budur. Cumhuriyetin ilanı (1923), tek bir toplumsal devrim sürecinin (ilk önemli sıçramasını 1908 Devrimi’yle yaşayan; pre-kapitalist bir toplumsal yapının, kapitalist/modern bir toplumsal yapıya dönüşüm sürecinin) ikinci önemli sıçraması olması itibarıyla yer yer tartışmaya dâhil edilecektir. Bununla birlikte, beslediği toplumsal dinamikler, uzun yıllara yayılan net bir devrimci amacının varlığı ve özellikle de yarattığı kitle hareketliliği açısından 1908 Devrimi, özgücü tezlerin tutarsızlıklarının açığa çıkarılmasında bilhassa kullanışlıdır.

Yukarıda sayılan bu üç hususun her biri, sırasıyla, bu makalenin üç ana bölümünü oluşturacaktır. Çalışma boyunca, ‘devrim nedir’; ‘hangi özelliklerin yan yana gelmesiyle bir sürece devrim adı verilebilir’; ‘siyasal devrim - toplumsal devrim vb. ayrımlar ne oranda kullanışlıdır’ ve benzeri sorunsallar üzerinde ise durulmayacaktır. Burada, bu terimlere yönelik genel-geçer tanımlar oluşturulmaya çalışılmamaktadır. Yukarıda da belirtildiği üzere, bu çalışmada asıl olarak, Türkiye’deki literatürde Batı ve Türkiye’deki devrim süreçlerine dair yapılan kıyaslamalar tartışma konusu edilmekte ve Türkiye’nin yaşadığı tarihsel gelişimin ne oranda eşsiz kabul edilebileceği sorgulanmaktadır.

Bu çalışma boyunca öne sürülecek argümanların karşısında konumlandırılacağı geleneksel tezlerin gösterilmesi aşamasında ise -yer kısıdı nedeniyle- bir sınırlamanın kaçınılmaz olduğu aşikârdır. Bu hususta özellikle Şerif Mardin’in çalışmalarına öncelik verilecektir. Bunun sebebi, Mardin’in, konuya dair Türkiye’de egemen olan tezlerin kurucuları arasında özellikle öne çıkmasıdır. Gerçekten de, doğrudan kendisine atıf yapılsın ya da yapılmasın Mardin’in tezleri, Türkiye’deki literatürde muazzam bir etkiye sahip durumdadır. Bu nedenle bu çalışmada Mardin, sıklıkla bir karşı referans kaynağı olarak kullanılacak; ancak yeri geldiğinde başka bazı önemli düşünürler de tartışmaya dâhil edilecektir.

Bu kısımda son olarak belirtmek gerekir ki, 'Türkiye'de bir devrim sürecinin yaşanmadığı' önermesi ile 'Türkiye'de yaşanan devrimin kendine özgü olduğu' önermesi, açıktır ki, birbirlerinden farklı sonuçlara varan ve dolayısıyla ayrı ayrı tenkitlerin konusunu teşkil etmesi gereken, aslında iki farklı önermedir. Bununla birlikte, özgücü tezlerde aynı düşünürün tek bir çalışmasında dahi bu iki önermenin bir arada işlenebildiği görülmektedir.² Burada kritik olan husus, bu iki farklı önermenin de aynı tarihsel veriler üzerine ve aynı akıl yürütmenin bir neticesi olarak öne sürülüyor olmasıdır: büyük oranda kurmaca olan bir 'Batı' kategorisi inşa edilmesi, Türkiye'nin tarihsel deneyiminin aynı verilere dayanılarak eğip bükülmesi ve 'Batı' kategorisinden mümkün olduğunca farklılaştırılması. Bu akıl yürütme biçiminin, nihai olarak 'Türk Devrimi kendine özgü bir devrimdir' önermesine mi; yoksa 'Türkiye'de yaşanan bir devrim değildir' önermesine varmakta olduğu, bu çalışma özelinde kritik bir fark yaratmamaktadır. Çünkü bu çalışmanın temel amacı, varılan sonuçtan ziyade (ki aslında özgücü tezlerde her iki sonuca birden aynı anda varılabilmektedir); bu akıl yürütme biçiminin sorunlu olduğunu ortaya koyabilmektir.

1. Genelleme Sorunu: Fransız Devrimi'nin Sıra Dışılığı

Osmanlı-Türk modernleşmesinin, halkı ve/ya sivil toplumu yaşanan dönüşüm sürecine aktif biçimde dâhil etmeme ve bunları siyasa oluşturma mekanizmalarının dışında bırakma açısından, diğer modernleşme örneklerinden (en azından Batı'dakilerden) kesin bir biçimde farklılaştığı, Türkiye'de literatürde sıklıkla dile getirilmektedir. Şerif Mardin'in şu satırları, bu yaygın kanaatin tipik bir örneğidir:

...Osmanlı idarecileri, imparatorluğun batış devrinde alt sınıfların düşünce ve yaşayışlarına -üst sınıfın sınırlarını genişletmek alt sınıfları müşterek bir millî hayata katmak anlamında- gereken önemi vermediler. Bu ise Osmanlı İmparatorluğu'nun son iki yüzyılda karşısında bulduğu ülkelerin sosyal sistemlerinde yavaş yavaş oluşan *modernleşme*'nin en önemli yapısal özelliklerinden biriydi. Bu anlamda Osmanlı yöneticileri batış yıllarında kendilerini modernlikten ayrı tutmuşlardı (1991a: 27).

Benzer vurgular, özel olarak devrim tartışmalarında da karşımıza çıkmaktadır. Yine Mardin (1991b: 149), "Fransız Devrimi[nin], salt liderlerinin şiddet taraftarlığı nedeniyle değil, arkasında devrimci bir insan kitlesi, (*sans culottes*) baldırıçiplakları ve şato-yıkıcıları harekete geçirmiş olduğu için şiddet yüklü" olduğunu ifade eder. Oysa "Türk Devrimi kitlelerce desteklenen bir

2 Bu duruma tipik bir örnek teşkil eden bir çalışma bkz.: Mardin (1991b: 146-169).

hareket değildi... Devrimcilerin sivil amaçları, yani Türkiye'nin politik ve toplumsal modernleşmesi, halkın talepleriyle paralelleştirilmiş değildi. Türkiye'deki dönüşüm kitlelerin çıkışından kaynaklanma[mıştı]" (1991b: 149). Mardin başka bir yerde de, Jön Türklerin "düşüncelerinin başlangıcı[nın] ve sonu[nun] devleti kurtarmak" olduğunu yazar (2008: 16). Özetle, devletin bekası parolasıyla hareket eden bürokratların Osmanlı-Türkiye'de gerçekleştirdikleri dönüşüm (buna hem 1908 hem de 1923 Devrimleri dâhildir) ile kitlelerce desteklenen Fransız Devrimi, gerek gelişimi gerekse de sonuçları itibariyle bambaşka nitelikte olgulardır.³

Mardin, bu ve benzeri tespitlerle Fransız Devrimi'nin gerçekleşme biçimini, genel olarak devrimlerin nasıl gerçekleştiğine dair bir standart ölçüsü ('normal olan') gibi koyduğu için, Türk Devrimi de otomatik olarak, bu standardın dışında kaldığı oranda sıra dışı bir örnek olarak gözüktür: "[İ]ki hareket arasındaki karşıtlık Türk Devriminin kendine özgü özelliklerinin altını çizer" (Mardin, 1991b: 148). Demek ki Türk Devrimi, Fransız Devrimi'ne benzemediği için kendine özgüdür. Ancak tersinden; Fransız Devrimi'nin, Türk Devrimi'ne benzememesi itibariyle niye kendine özgü olmadığı ise Mardin'de açık değildir. Belki de Fransız Devrimi'ne kıyasla Türk Devrimi çok daha rahat bir biçimde evrensel olarak genellenebilir bazı niteliklere sahiptir ve aksine Fransız Devrimi, Batı'daki muadilleri arasında bile eşsiz bir niteliktedir?

Yukarıda görüldüğü gibi Mardin'in, Türk Devrimi'ni ve Türk modernleşmesini muadilleri arasında deyim yerindeyse bir 'siyah kuğu' olarak formüle ederken gösterdiği acelecilikte, ölçüt olarak Fransız Devrimi'nin kullanıldığı açık bir biçimde ifade edilmiştir.⁴ Ancak Türkiye'nin tarihsel

3 Aynı konuda ayrıca bkz.: Mardin (2008: 305-310). Mardin'e çok benzer biçimde İdris Küçükömer (1994: 82) de Türkiye'deki devrim süreciyle ilgili olarak şöyle bir yorumda bulunur: "Halkının katılabileceği bir biçimde gelişmeyen devrim ya da reform hareketi, yalnızlığa, soyutlanmaya, hatta bunların sonucu olarak yapılan bürokratik zorlamalarla, halka karşı düşmeye mahkum oluyordu."

4 Eklemek gerekir ki, Fransız Devrimi'yle yapılan kıyaslamalar eşliğinde Türk Devrimi'nin eşsizliği tespitine varılması, Türk düşünce dünyasında aslında gayet eski bir gelenektir. Bu doğrultuda 1930'lu yıllara ait bazı örnek pasajlar için bkz.: Aydemir ([1934] 2004: 762-764) ve Engin (1938: 35 vd.). Yine aynı yıllarda Recep Peker ise *İnkılap Dersleri*'nde çok daha geniş bir örneklem kullanarak Fransa'dan Balkan ülkelerine, Belçika'dan İsviçre'ye; başka ülkelerin tarihsel deneyimlerini Türkiye ile kıyaslamalı bir biçimde tartışma konusu eder ve sonuç itibariyle yine, Türk Devrimi'nin eşsizliğini vurgular. Yine aynı yıllarda Mahmut Esat Bozkurt'un *Atatürk İhtilali* isimli çalışması da benzer vurgular içerir. Ancak Türk Devrimi'nin eşsizliği tespiti, Mardin'in aksine bu sayılan düşünürlerde tümüyle pozitif bir eleştirinin konusunu teşkil eder.

gelişiminin -sözde- eşsiz yanları tartışılırken ölçütün Fransa'dan (ya da daha iyi bir ihtimalle, Fransa'nın yanına eklenen sadece bir-iki ülkeden) ibaret olduğu her zaman bu kadar açık biçimde ortaya konmaz. Türkiye'nin karşı safında konumlandırılanlar; 'Batı', 'Avrupa' ya da 'normal (tabii) olan' şeklinde nispeten yuvarlak kategorizasyonlarla da sunulabilmektedir. Ahmet Hamdi Tanpınar'ın ([1948] 2003: 323) şu pasajı bunun tipik bir örneğidir: "Tabii şekilde ihtilâl, halkın veya hayatın, devleti geride bırakmasıyla olur. Bizde ise hayat ve halk, yani asıl kütle, devlete yetişmek mecburiyetinde." Ancak açık ya da örtük bir biçimde formüle edilmiş olması fark etmeksizin, Fransa'nın veya Fransa dâhil bir-iki ülkenin tarihsel deneyiminden bir standart çerçeve oluşturmak, Türkiye'nin Batı'ya benzemezliği ve/ya kendine özgülüğü tespitine ulaşmanın en kestirme yollarından biri olagelmıştır.⁵

Hâlbuki Fransız Devrimi'nde yaşananların, genel olarak devrimlerin veya özel olarak burjuva devrimlerinin temel karakteristikleri olarak genellenmeye çalışılması, oldukça sorunlu bir yöntemsel tavrıdır. Fransa'daki sürecin özgül nitelikleri, değil Avrupa'nın tüm ülkelerini ya da Almanya gibi kritik bir örneği, İngiltere gibi potansiyel bir 'ideal tip'i dahi içerecek biçimde genellenemez. Örneğin; İngiltere'de, Fransa'da olduğu belirginlikte ve şiddette bir aristokrasi-burjuvazi çatışması yaşanmamıştır. Büyük toplumsal dönüşümün öncü güçleri ve yeni toplumun egemen sınıfları, büyük oranda eski toplumsal yapının egemen sınıfları içinden çıkmış; kırdaki taşra aristokrasisi, kapitalist toprak sahiplerine dönüşerek toplumun (d)evrimci dönüşümünün itici gücünü oluşturmuştur. Burada kritik eşik, söz konusu kesimlerin, Tudor döneminde siyasi ve askerî güçlerini merkezi devlete kaptırmalarıdır (Wood, 2006: 92). Bu gelişme sonucunda toprak sahipliği siyasi ve askerî bir güç kaynağı olmaktan çıkınca ve gelişen yün ticaretinin de etkisiyle, Moore'un (2012: 37) deyimiyle eskiden bir "tiran" ya da "zorba bir baba" olan senyör, toprağı ve topraktan elde ettiği ürünleri en iyi biçimde pazarlamaya çalışan bir işadamına dönüşmüştür: "Büyük toprak sahibi ellerini kullanarak hiçbir iş yapmayan ve çoğu durumda işletmeyle ilgili ayrıntıları bir kâhyaya bırakan, ama ona göz kulak olmayı da pek boşlamayan bir aristokrattı" -liberal Whig Partisi başkanı ve İngiltere'nin ilk başbakanı Walpole gibi- (Moore, 2012: 52). Bu kesimlerin ve bu yeni mülkiyet anlayışının tarih sahnesinde en güçlü biçimde ideoloğunu yapansa yine bir

5 Fransa ve İngiltere'nin tarihsel deneyimine atfedilen -doğru ya da yanlış- bazı niteliklere göre hiza alınarak kendi tarihsel deneyimlerinin eşsiz olduğu savına varmanın, sadece Türkiye'deki literatüre has bir sorun olmadığına da burada belirtilmesi gerekmektedir. Örneğin ünlü 'sonderweg' tezi, Avrupa'nın tam ortasında bulunan bir ülkenin; Almanya'nın, 'normal' ve 'Batı'da olan'dan farklı ve kendine özgü bir gelişim süreci izlediğinin bir savunusudur. Bu tezin kapsamlı bir tenkidi için bkz.: Blackburn ve Eley (1984).

aristokratın; Shaftesbury Kontu'nun hamiliğini üstlendiği danışmanı John Locke'tur (Wood, 2006: 113).

Böylelikle kırdaki ticarileşme eğilimleri, topraktaki özel mülkiyet fikrini; bu fikir de toprağın parsellenmesini (başıboş topraklar ile ortak toprakları çitleme hareketini) beraberinde getirmiştir (Moore, 2012: 35-39). Gerisi, ülkedeki mevcut siyasi ve hukukî yapının, zaman içerisinde, yeni egemenlik ilişkilerine uygun olacak bir biçimde dönüştürülmesi sürecidir. Bu toplumsal (d)evrim sürecinin geniş halk yığınlarına etkisiyse “koyunların, insanları yemesi”dir.⁶

Görüldüğü gibi İngiltere’de, aristokrasi ve burjuvazi yer yer iç içe geçmiştir (Moore, 2012: 47, 66).⁷ Öyleyse İngiltere’de monarşiye karşı (d)evrimci dalga aslında ‘aşağıdan’ değil; ‘yandan’ gelmiştir. Ve kanlı halk ayaklanmaları şeklinde değil; yer yer yine kanlı sonuçlar üretse de asıl olarak beyefendilerin bir çekişmesi şeklinde tezahür etmiştir. Bu noktada, merkezî devletin (monarşinin) müdahaleciliğine karşı savunulan liberal ilkeler hakkında Moore’un (2012: 42) yaptığı hatırlatma kritiktir: “[Kralın / merkezî devletin müdahaleleri nedeniyle] tehlikede olan bireysel hakların kimlere ait olduğu, sözü edilen hakların kesinlikle hâlâ İngiltere nüfusunun çok büyük bir bölümünü oluşturan köylü kitlelerinin hakları olmadığı açık seçik ortaya çıkmış olsa gerek.” Nitekim aynı dönemde, Kazıcılar (*Diggers*) ya da Düzleyiciler (*Levelers*) gibi, toplumun alt kesimlerinin merkezinde olduğu hareketlere siyasal iktidarlarca söz hakkı tanınmamıştır (Wood, 2012: 32). Eklemek gerekir ki İngiltere’de oy verme hakkı dahi, ancak 1918 yılında sınıfsal sınırlamalardan kurtulabilecektir -ki bu tarihte kadınlara oy hakkı tanınmamış; dahası, oy eşitliği de sağlanmamıştır (Trevelyan, 1938: 71).

Yukarıda Tanpınar’dan yapılan alıntıda kullanılan terimler ödünç alınarak ifade etmek gerekir ise bu kısa açıklamalardan görüldüğü üzere, İngiltere’de de “tabii” şekilde bir ihtilal süreci yaşanmamıştır. Zira -yine Tanpınar’ın deyimiyle- “devleti geride bırakanın” halk olduğunu söyleyebilmek mümkün değildir. Elbette tüm bu söylenenlerden çıkartılması gereken sonuç, İngiltere’de kayda

6 “Koyunlar, insanları yedi” deyişi Thomas More’un ünlü *Ütopya*’sıyla yazınıma girmiştir ve “yoksul köylülerin işledikleri kamu arazilerine koyun yetiştirmek amacıyla zengin çiftçiler ve aristokratlar tarafından el konulmasını ve köylülerin açlığa mahkum edilmelerini” anlatır (Çelik, 2014). Taşranın egemen sınıfları için toprak sahipliği artık askerî ve siyasi bir güç teşkil etmediğinden dolayı, daha fazla nüfusa değil; kâr maksimizasyonuna ihtiyaçları vardı (Moore, 2012: 32-33; Wood, 2006: 93). Bu, toplumsal egemenliğin yeni biçiminin gereği idi.

7 *Yer yer iç içe* geçmiştir. Somut gerçeklikte, ne İngiliz burjuvazisi sadece kapitalistleşen eski taşra aristokratlarından ibarettir, ne de Fransa’da bu iki ayrı sınıfın serveti tümüyle farklı kaynaklardan beslenmektedir (Mooers, 1997: 77; Skocpol, 2004: 122-123). Burada söylenmek istenen sadece, İngiltere’de, *Fransa’daki kadar* keskin bir aristokrasi-burjuvazi karşıtlığının mevcut olmadığıdır.

değer bir toplumsal hareketliliğin yaşanmadığı, kitlelerin siyasete hiçbir şekilde müdahil olmadıkları değildir. Bununla birlikte, yukarıda aktarılanlar ışığında bakıldığında, İngiltere'deki büyük toplumsal-siyasal dönüşüm sürecini, dipten gelen bir dalganın biçimlendirdiği; geniş halk kitlelerinin belirlediği bir süreç olarak niteleyebilmek kesinlikle mümkün değildir.

Amerika Birleşik Devletleri'nde (ABD) modern bir siyasi-üst yapının kuruluş süreci ise tayin edici bir halk hareketinin yokluğu bir yana; yükselen sınıflar ile eski toplumsal yapının egemen sınıfları arasındaki bir mücadeleyi dahi belirgin biçimde barındırmamıştır. Çünkü bilindiği gibi ABD'de kapitalist gelişime direnen bir monark ya da tutuculaşmış, geleneksel bir aristokrasi sınıfı mevcut değildi. Eğer Fransız Devrimi'nin gerçekleşme biçimi, modern-öncesi toplumların modern/kapitalist toplumlara nasıl dönüştüklerine dair bir standart ölçüsü olarak kabul edilecek olursa ABD'de yaşananların da Fransız deneyiminden bambaşka nitelikte olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Avrupa'nın tam ortasında; Almanya'da yaşanan süreç de Fransa'da yaşanan sınıflar arası çatışmaların şiddetine ve benzer bir kitle hareketliliğine kesinlikle sahip değildir. Hatta tam tersine, geç bir modernleşme deneyimi olarak Almanya; İtalya, Komintang Çin'i ve Japonya gibi ülkelerle birlikte, literatüre 'yukarıdan devrim' nitelemesini kazandıran tipik örneklerden biridir (Mooers, 1997: 129).

Örnekler çoğaltılabilir; ancak temel sonuç değişmeyecektir. Fransa, halkın siyasal süreçlere doğrudan müdahalesi ve eski rejim ile yeni toplumsal güçler arasındaki çatışmanın şiddeti açısından, 'Batı' kategorisi içerisinde de istisnai bir konumdadır. Aradan iki yüz yılı aşkın bir süre geçtikten sonra Bastille'in adının bugün hâlâ hatırlanıyor olması, tam da Fransız Devrimi'nin biricikliğinden kaynaklanmaktadır. Hobsbawm'ın (2008: 64) dediği gibi, "[Fransız Devrimi] kendinden önceki ve sonraki devrimler içinde kitlesel nitelikteki tek toplumsal devrimdi ve benzeri herhangi bir başkaldırıdan çok daha radikaldi." Öyleyse Türk Devrimi'ndeki kitle hareketliliğinin ve eski rejim ile yeni toplumsal güçler arasındaki çatışmanın şiddeti değerlendirilirken, ölçü olarak Fransız Devrimi'nin kullanılması ve sonra da Türkiye'nin tarihsel serüveninin tümüyle 'eşsiz' ya da 'Batıdan farklı' olarak nitelendirilmesi, yönetsel açıdan oldukça sorunlu bir yaklaşımdır.

Bununla birlikte Türkiye'deki literatür sadece, Fransız Devrimi'ni kolay bir kestirmecilikle 'Batı' ya da 'normal olan' kategorisine genellediği için değil; Fransa'da devrimin öncü kadrolarının bilinçli devrimci etkinliğini ve geniş halk yığınlarının siyasal süreçleri belirleme kapasitesini abarttığı ve siyasal iktidarların, kitlelerin politik hareketliliğine karşı gösterdikleri tavrı çarpıttığı için de kusurludur. Sıradaki kısımda bu konu ele alınacaktır.

2. Fransız Devrimi: Halkın Devrim Sürecine Katılımının ve Bilinçli Devrimci Etkinliğin Sınırlılıkları

Fransız Devrimi, halkın devrim sürecine yoğun katılımı nedeniyle, dünya tarihi içerisinde ayrıcalıklı bir konumdadır. Bununla birlikte 1789 Devrimi'nde geniş halk yığınları aslında, devrim sürecinin başlangıcında değil; devamında (Kraliyetin, Ulusal Kurucu Meclis'i dağıtma hazırlıkları içinde olduğu duyulduğunda), sadece kesintili bir biçimde ve kesinlikle hegemonik bir merkez teşkil edemeden devrim sürecine dâhil olmuşlardır. Zaten;

[Devrimin karar organlarını oluşturan] [ü]çüncü tabakanın delegelerinin tümü saygıdeğer orta sınıftan ve çoğu da onun zengin kesimlerinden geliyordu. Yarısı avukattı, geri kalanlar çoğunlukla tüccar, banker, işadami ve zengin orta sınıf toprak sahibiydi. Aralarında bir tek zanaatkâr ya da köylü yoktu. Hemen hemen tümü, 'anayasal bir monarşi' olmak koşuluyla monarşiye ihtiyaç olduğuna ve herhangi bir seçim sisteminin katı mülkiyet sınırlamaları olması gerektiğine inanıyordu (Harman, 2017: 275).

Fransız Devrimi'nde dipten gelen dalganın etkisi ise asıl olarak, sürecin belirli bir anında, devrime sağladığı zor kullanma kapasitesindedir. Yani, bilhassa taşrada aristokrasinin zor kullanılarak mağlup edilmesinde halkın devrime verdiği destek önemli bir rol oynamışsa da, ideolojik ve siyasal planda hareketi belirleme gücü bu kesimlere ait değildir. Başka bir ifadeyle, Fransız Devrimi'nde halk, devrimin belirleyici öznesi değil; burjuvazi ile geleneksel iktidarın pat (yenişememe) durumunda kaldığı bir anda, kimin galip geleceğini tayin eden faktördür. Nitekim kritik kırılma anlarında kırlarda ve kentlerde çatışanların, devrimin somut çıktılarını formüle etme aşamasında ne kadar geri planda kaldıkları, sadece İnsan ve Yurttaş Hakları Beyanname'si'ne göz atıldığında dahi ortaya çıkmaktadır. Monarşi-aristokrasi-kilise üçlüsüne karşı burjuvazinin tüm sosyal kısıtlılıklarını ortadan kaldırmaya yönelik ve yok ettiği eski kutsallıkların yerine yeni bir kutsal hak olarak özel mülkiyeti koymayı da ihmal etmeyen bu metinde, yoksul bir köylüye hitap eden çok az şey bulunabilecektir (Hobsbawm, 2008: 69).

Burada, bu çalışmanın konusu açısından önemle altı çizilmesi gereken husus, 1789 Devrimi'nin ilk anlarından itibaren devrim önderlerinin önemli bir bölümünün -ihtiyaç hâlleri dışında- halkı sürekli olarak siyaseten pasifize etmeye çalışmalarıdır.⁸ Özellikle Sieyès, Barnave, Chapelier gibi devrim önderlerinin

8 Aslında bu söylenenler ünlü Fransız aydınlanmacıları için de geçerlidir. Bilindiği gibi ne Voltaire, ne d'Holbach, ne de Diderot kitlelerin siyasete katılımını arzulamıştır.

fikir ve icraatına bakıldığında; siyasal iktidarların, halkı siyaseten pasif bir konumda tutmaya çalışmasının, Türk modernleşmesinin ve Türk Devrimi'nin mutlak anlamda ayırt edici bir özelliği olmadığı görülecektir. Bunun en somut izleklerinden biri, devrim önderlerinin -tıpkı İngiltere'de de olduğu gibi- siyasal temsili mülk sahibi yurttaşlarla sınırlamalarıdır (Timur, 2016: 295-296). Bu meselede, "sadece kendilerinin gücü denetimi altında tutacak vasıflara sahip olduklarına inanıyorlardı çünkü" diye yazarken Hobsbawm, Türk asker-sivil bürokrasisini değil, Fransız Devrimi'nin önder kadrolarını betimlemektedir (Hobsbawm, 2009: 43).

Kuşkusuz kitlelerin siyasete katılımının engellenmesi yolunda atılan tek adım, oy kullanma hakkının sınırlanması değildir. Örneğin 1791 yılında yürürlüğe giren Chapelier Yasası, işçilerin sendikalaşmalarını ve grev yapmalarını yasaklamıştır (Harman, 2017: 278). Devrimin öncü kadroları, cumhuriyet-krallık tartışmalarında da tercihlerini, aristokrasinin güdümünden kurtulmuş ve gücü büyük oranda aşındırılmış bir krallık kurumundan yana kullanmışlardır (Hobsbawm, 2008: 69). Çünkü cumhuriyet fikri, baldırıçiplak tehlikeyle; yani politize bir halk fikriyle ilişkilendirilmiştir. Taner Timur (2016: 331) Desmoulins'in, "14 Temmuz 1789'da, Paris'te, belki biz Cumhuriyetçiler on kişi bile değildik" sözünü hatırlatarak şöyle devam etmektedir: "1791 Haziran'ında Kral Varannes'e kaçınca dahi, birkaç Jakoben lider dışında kimse Cumhuriyetten söz etmemiş, kralın [meşruiyetini kurtarmak için.] kaçırıldığı söylentileri yayılmıştı." Harman (2017: 278) da yine bu hususta, Barnave'in, monarşinin yıkılması fikrini "en büyük tehlike" olarak nitelendirdiğini aktardıktan sonra, 1791'deki Champ de Mars katliamını hatırlatmaktadır. Bu katliamda, kralın tahttan indirilmesi ve cumhuriyetin ilanı için dilekçe toplamaya çalışan binlerce silahsız insanın üzerine Ulusal Muhafızlar (yani aslında bizzat devrimin kolluk gücü) tarafından ateş açılmıştır.

Örnekler elbette çoğaltılabilir. Sadece 1789'u takip eden birkaç yıl değil, devam eden süreçlerde de Fransa tarihi, geniş halk yığınlarının sürekli olarak siyaset sahnesindeki varlıklarının ortadan kaldırılmasına ya da hiç değilse onlara

Harman'ın (2017: 243) deyişiyle, "[o]nlar, üst sınıfları sponsorları olarak gören muhalif entelektüellerdi. Umutlarını toplumun yıkılmasına değil, düşünce savaşını kazanmak yoluyla onun ıslah edilmesine bağlamışlardı." Hobsbawm (2008: 32) da "orta ve eğitimli sınıflarla ilerlemeye bağlı olanlar, umutlarını gerçekleştirmek için çoğu kez 'aydınlanmış' bir monarşinin güçlü merkezi aygıtını arıyorlardı" diye yazmaktadır. Öyleyse kitlesel bir hareketlilik meydana getirmeye çalışmak yerine sultanlara layihalar yazmak, onları "aydınlatma"ya çalışmak ve bunlar sonuç vermiyorsa bizatihi sultanları değiştirmeye çalışmak, neden Genç Osmanlıların ilginç ve ayırt edici bir özelliği olarak tanımlansın?

çok kısıtlı bir rol verilmesine yönelik çabalarla doludur.⁹ Bunlar, Türkiye'deki literatürde oldukça yaygın olan, 'Batı'daki siyasal iktidarların aksine; sivil toplumu, sivil özgürlükleri, kitlelerin siyasete dâhil olma çabalarını boğan vesayetçi / İttihatçı / asker-sivil bürokrat' imgesinin ne kadar zorlama olduğu konusunda anlamlı ipuçları sunmaktadır. Burada olsa olsa, bir derece farklılığından söz edilebilir. Kapitalizmin emperyalizm çağında varlığını korumaya çalışan bir ülkenin yurttaşı olmalarından kaynaklı sosyal-Darwinist etkiler, Batı Avrupa'da gördükleri sermayedar-işçi çatışmasının kendi ülkelerinde de patlak vermesi ihtimaline karşı peşinen önlem alma kaygıları, toplumsal çatışmaların onları Batı'dan daha da geri bıraktıracağı korkusu, yaklaşık bir asırdır sürekli olarak bölünmekte olan bir ülkede yaşıyor olmaları vb. faktörler, kitle hareketliliğine karşı tahammül sınırlarını oldukça aşağılara çekmiş olabilir. Ancak halkı siyasal karar alma mercilerinden dışlamaya çalışmak kendi başına, Türkiye'deki devrim sürecini Batı'dan (ya da özel olarak Fransa'dan) ayıran temel bir farklılık değildir.

Diğer yandan, devrim sürecinde öncü kadrolardaki bilinçli devrimci etkinlik ve ütopya tasarımları meselesinde de Türkiye'de Fransız Devrimi'ne atfedilen niteliklerin bazıları uluslararası literatürde çoktan aşılmış durumdadır. Fransa'da devrim süreci, mali bir kriz ortamında *États Généraux*'nun kral tarafından toplantıya çağırılmasıyla başlamış; parlamentoda patlak veren siyasi kriz de *Tiers-État*'in buradan ayrılarak kendisini 'Ulusal Kurucu Meclis' olarak ilan etmesiyle çatışmalı bir boyuta evrilmiştir (Skocpol, 2004: 124-138; Timur, 2016: 18, 243-275, 290). Tarihin ilginç bir ironisi de, vergi ayrıcalıklarının monarşinin tehdidi altında hisseden aristokrasinin, *États Généraux*'nun toplanmasında belirleyici bir irade ortaya koymasındadır (Skocpol, 2004: 132). Hâlbuki önemli bir ölçüde kendilerinin de körüklediği bu siyasi kriz, onlardan, vergi ayrıcalıklarından çok daha fazlasını götürecektir. *Tiers-État*'in kendisini Ulusal Kurucu Meclis olarak ilan etmesi ve bu meclisin Kral tarafından dağıtılacağı söylentilerinin çıkmasının akabinde; yani 1789'un 14 Temmuz sabahından itibaren ise sahneye bu kez, baldırıçplaklar ve köylüler de dâhil olmuştur (Harman, 2017: 275-276). Özetle aslında süreç, tam olarak hiçbir toplumsal grubun kontrolünde olmayan bir biçimde ve daha da önemlisi, bir sonraki aşamada neler yaşanacağını kimsenin tahayyül edemediği bir belirsizlik içerisinde cereyan etmiştir. Mooers'in ifadesiyle;

9 Bunun kısmi ama önemli bir istisnası, kısa süreli Jakoben iktidarındır. Bilindiği gibi Jakobenler, küçük burjuva radikalizmi çerçevesinde siyasetin toplumsal tabanının genişletilmesinin ve böylelikle burjuva devriminin sınırlarının halk kitlelerinin tazyikiyle zorlanmasının istisnai bir örneğini teşkil ederler.

Devrimin eşiğine gelindiğinde... kimse ne Fransa devletinin yüz yüze olduğu bunalımın ne de bunalımın hızlandırdığı olayların tarihsel anlamının farkındaydı (1997: 85).

...kimsenin, hatta burjuvazinin devrimde önderlik rolü oynamış olması mümkün kesimlerinin bile burjuva-kapitalist bir devrim gerçekleştirme yönünde açık bir maksat gütmediklerini ya da programa sahip olmadıklarını söylemek doğru olacaktır (1997: 87).

Hatta son yıllarda, bu ve benzeri olgulara dayanılarak, Fransız Devrimi'nin ciddi bir tarihsel kopuş içerip içermediği; sadece bir iktidar değişikliği olarak görülüp görülemeyeceği; başından beri mevcut devrimci ve bilinçli bir eylemlilik söz konusu değilken, bunun bir devrim olarak adlandırılıp adlandırılmayacağı vb. hususlar da uluslararası literatürde tartışma konusu edilmektedir.¹⁰ Konunun bu boyutları, bu çalışmanın kapsamı dışında kalmaktadır. Ancak bu çalışma açısından kritik olan, burjuva devrimlerinin bu en popüler örneğinde, sürecin başlarında, devrime ve onun doğuracağı yeni toplumsal yapıya yönelik net, bilinçli, iradi bir devrimci eylemliliğin bulunmadığının açık olmasıdır. Ortada, yeni doğacak toplumsal yapıya dair net bir devrimci kuram ve program, ne de bunları gerçek kılmayı planlayan bir örgütlenme bulunmaktadır. Oysa bunun eksikliği, örneğin Mardin'e göre, Türk Devrimi'nin en ayırksı ve ilginç yanlarından biridir:

Gerçek ve yeni devrimci kuramlarının olmaması, ama devletin korunmasına ilişkin ideallerini yenilemiş olması bakımından Türk Devriminin babaları, Tocqueville'in standartlarıyla, devrimciler olarak bir zaaf daha göstermişlerdir (1991b: 154).

Muhalefetlerinin başında olduğu gibi, sonunda da, Jön Türklerin ... bir 'ütopya'yla ortaya çıktıkları söylenemez. Bu itibarla Jön Türk düşüncesi 'radikal' değil 'muhafazakâr'dır (2008: 308).

Hâlbuki bizatihi Mardin'in kendi kriterleriyle ve onun iddia ettiğinin aksine İttihatçılar, bazı açılardan, 1789'un Ulusal Kurucu Meclisi'nden dahi daha devrimci bir pozisyonda yer almışlardır. Bu mesele aşağıda ayrıca ele alınacaktır. Ancak öncesinde, bir hususun altını önemle çizmek gerekmektedir. Metodolojik özgüçülüğe dair çalışmanın bu kısmına kadar dile getirilen eleştirilerden çıkartılması gereken sonuç, elbette, Türkiye'nin tarihsel gelişimiyle Fransa'nın

10 Bu tartışmaların önde gelen bir örneği için bkz.: Furet (2013). Konuya dair revizyonist tezlerin bir bölümünü benimseyip içeren; ancak yine de revizyonist tezler karşısında eleştirel bir pozisyonda yer alan iki çalışma içinse bkz.: Hobsbawm (2009) ve Mooers (1997).

veya genel olarak Batı Avrupa'nın tarihsel gelişiminin birbirlerine eşitlenebileceği değildir. Her bir toplumsal formasyon (ve dolayısıyla Türkiye'deki toplumsal formasyon da) özgül bir bütünlük oluşturmaktadır. Bu açıdan, istisnasız her bir toplum, geçmişten getirdiği sayısız ve karmaşık etkilerin bir sonucu olarak ayrı bir çözümlenmeyi hak etmektedir. Yani herhangi bir topluma (örneğin Almanya'ya, Fransa'ya veya başka herhangi bir ülkeye) yönelik incelemenin, olduğu gibi başka bir topluma uyarlanabilmesi elbette mümkün değildir.

Nitekim Türkiye ile Fransa ya da Batı Avrupa'ya dair yapılacak bir karşılaştırmada da temel olarak, kapitalizmin eşitsiz gelişimi ile geç modernleşmenin belirleyiciliği hesaba katıldığında, çok önemli bir takım farklılıkların tespit edilebilmesi mümkündür. Böyle bir karşılaştırmada Türkiye, şu ya da bu ölçüde, asıl ivmelenmesini XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren (yani kapitalizmin emperyalizm çağında yaşayan) modernleşme deneyimleriyle bir arada duracaktır. Bu örneklerde (en belirgin olarak Prusya, Japonya, İtalya ve Çin gibi ülkelerde) Türkiye'nin tarihsel gelişimine paralel ve Batı Avrupa'nın tarihsel gelişiminden farklılaşan bazı karakteristiklerin tespit edilmesi mümkündür.¹¹ Bunların en önemlileri şu şekilde sıralanabilir: modernleşmede gecikmişliğin bir sonucu olarak siyasal iktidarın topluma müdahalelerinin refleksif bir nitelik taşıması ve böylece ülkedeki maddi dinamikler ile siyasal iktidarların politikaları arasında genişçe bir açının oluşması; siyasal iktidarların birtakım sosyal-darwinist tepkileri; dış dinamiklerin (gecikmişliğin beraberinde getirdiği sıkışmanın ve askerî yenilgiler yoluyla verilen imtiyazların ya da hiç değilse yabancı işgal ve tahakküm tehlikesinin varlığının) iç dinamikler üzerinde önemli bir etkisinin olması; belirli açılardan (örneğin ulus-devlet inşası, sanayileşme vb.) Batı Avrupa'nın model olarak görülmesi ve bu çerçevede gerçekleştirilen projeksiyonlar; devrim öncesinde burjuvazinin görece zayıflığı; siyasal liberalizmin uzunca bir süre etkili bir siyasal güç oluşturamaması; kapitalizmin gelişiminde ve kapitalistin palazlandırılmasında devletin yoğun çabaları vb... Tüm bunlar, kapitalizmin eşitsiz gelişiminin ve modernleşmede gecikmişliğin yol açtığı ve Osmanlı-Türk modernleşmesi ile Batı Avrupa deneyimlerini belirli ölçülerde birbirlerinden farklılaştıran birtakım temel karakteristiklerdir.

11 Modernleşmede gecikmişliğin, kapitalizmin eşitsiz ve bileşik gelişiminin ve Osmanlı'nın özgül tarihî koşullarının Osmanlı-Türk modernleşmesi üzerindeki belirleyici etkileri ve bu etkilerin Batı Avrupa'nın tarihsel gelişiminden ayrılan yanları, apayrı bir incelemenin konusunu oluşturacak genişliktedir. Dolayısıyla bu çalışmanın temel sorunsallarıyla sınırlı kalmak adına burada ele alınamayacaktır. Konuyu, Vare (2018)'in ilgili bölümlerinde detaylı biçimde ele almaya çalıştım.

Bununla birlikte, başka herhangi bir toplum gibi Türkiye'nin tarihsel gelişiminin de birtakım özgüllükler barındırıyor olması, metodolojik özgüçülüğün yöntemsel ve ampirik düzeyde taşıdığı sorunları ortadan kaldırmamaktadır. Metodolojik özgüçülük, Fransız Devrimi'nin tüm uygarlık tarihi içerisinde istisnai bir konumda olduğu gerçeğini ıskalalamakta ve böylelikle Türkiye'deki sürecin özgül yanlarını sadece Fransa'ya kıyasla formüle etmeye çalışarak büyük bir yöntemsel soruna yol açmaktadır. Dahası, metodolojik özgüçülüğün iddiaların aksine; modern siyasi üst-yapıların oluşumu sürecinde geniş halk kitlelerinin oynayabildikleri rolün ve öncü kadrolardaki devrimci tutumun Fransa'da dahi önemli sınırlılıkları bulunmaktadır. Ve tüm bunlar, Türkiye ile Batı (ve özel olarak Fransa) arasında kuramsal düzeyde kurulan ve ciddi ölçüde zorlama olan keskin karşıtlıkları nispeten yumuşatmakta; başka bir deyişle, ayrımları görelileştirmektedir.

Öte yandan, Türkiye - Batı (Fransa) kıyaslamalarında karşılaşılan yaygın sorunlar, çalışmanın buraya kadarki kısımlarında aktarılanlardan ibaret de değildir. Devrimlerin nitelikleri açısından Türkiye'deki literatürde, deyim yerinde ise terazinin sadece bir (Batı) tarafı değil; diğer (Türkiye) tarafı da genellikle hatalı tartmaktadır. Yani devrim sürecine kitlelerin katılımı, devrimin yol açtığı tarihsel kopuşlar ve devrime yönelik bilinçli bir eylemliliğin başından beri mevcudiyeti açısından; Batı Avrupa'da yaşanan deneyimler gerçekte olduğundan çok daha abartılı, Türkiye'deki ise gerçekte olduğundan çok daha cılız gösterilmektedir. Sıradaki kısımda bu konu ele alınacaktır.

3. 1908 Jön Türk İhtilali: Bürokratların Devleti Kurtarma ve Restorasyon Projesi mi?

Çalışmanın bu bölümünün başında öncelikle, Türk ve Fransız Devrimlerinin -aralarında her ne farklılık bulunursa bulunsun- çok temel bir konuda, tarih sahnesinde aynı yerde durduklarını belirtmek gerekmektedir: Türkiye'de 1908 ve 1923 Devrimleri, modern-kapitalist bir toplumsal formasyonun kuruluş sürecindeki iki önemli tarihsel sıçrama olmaları itibariyle, yarattıkları bu en genel sonuç açısından Fransız Devrimi'nden farklı bir yerde durmamaktadırlar. Ancak çalışmanın temel sorunsalları bağlamında, burada daha dar bir çerçeveye sınırlı kalınacak ve literatürde sıklıkla iddia edildiğinin aksine; (I) 1908'in siyasi öncülerinin (ve dolayısıyla 1923'tekilerin de), Osmanlı'nın geleneksel seçkinlerinin basit bir uzantısından ibaret olmadıkları, (II) 1908 sürecinde siyasi egemenlik mekanizmalarında sadece biçimsel değil; niteliksel açıdan da önemli ve önceden tasarlanan bir kopuş yaşandığı ve sadece bu açıdan bile, yaşanan dönüşümün bir reform girişiminin boyutlarını fazlasıyla aştığı ve (III) bu süreçte halkın da tümüyle pasif, tepkisiz bir konumda olmadığı öne sürülecektir. Bu hususlar, Batı-Türkiye kıyaslamalarında Türkiye'nin eşsiz bir

tarihsel gelişim yaşadığına dair anlatılarda sıklıkla anılıyor olmaları sebebiyle özellikle kritiktirler.

3.1. Türkiye’deki Literatürde, Osmanlı’dan Türkiye’ye İktidarın ve İdeolojinin Sürekliliği Vurgusu

Türkiye’deki devrim sürecinin çeşitli açılardan küçümsenmesinin önemli bir dayanağı; bunun, bürokrasi-içi bir çatışma ve/ya bir restorasyon çabası olarak sunulmasıdır. Oysa Batı’da, yaşanan süreç, bambaşka bir şekilde cereyan etmiştir. Örneğin Mardin (1991b: 149), yine Fransız Devrimi’yle kıyaslama yaparak “Türkiye’de mücadele çok daha dar bir alanda, bürokrasi-içi bir mücadeleydi” diye yazar. Böylelikle İttihat ve Terakki Cemiyeti¹² ile onların devamı niteliğindeki Kemalist kadroları, Osmanlı seçkinlerinin tarihsel bir uzantısı hâline getirir:

[Fransız Devrimi’nin aksine Türkiye’dekinde] [e]n fazla, eskisinin yerini alan yeni bir bürokrat nesilden söz edilebilirdi (1991b: 150).

Böylece, İmparatorlukta zaman zaman çıkan anlaşmazlıkların temelini “sınıf mücadelesi” değil devlet memurları arasında bir mücadelenin teşkil etmesi gerekeceği sonucuna varırız. Gerçekten de incelememizde bunun geçerli olduğunu gördük (2008: 311).

...1923’ün cumhuriyetçi yeni giysilerini giymiş Osmanlılar ... devlet otoriterliği, değişmezliği, önemi ve şekilciliğini barındıran Osmanlı devlet kalıntılarını taşıyan ... bir rejime geçmişlerdir (2013: 157).

[Türkiye] [d]evlete hizmetin hem ethos ve eidos’una ve yüzlerce yıldır siyasî kültürü içinde toplanmış değerlerin tatbikiyle görevlendirilen bürokratik bir cihaza sahiptir (1991a: 176).

Siyasal yelpazenin diğer kanadından, Mehmet Ali Aybar’ın kurgusunda da aynı süreklilik vurgusu karşımıza çıkar. Yani -tekil bir kurumsal kimlik olarak anlaşılacak ve sosyolojik bir entite olarak alınmak kaydıyla- Aybar’da da yine tek bir ‘parti’nin, Osmanlı’dan Türkiye’ye devreden iktidarı kurgulanır. Bu ‘parti’, yine asker-sivil bürokrasidir ve Aybar’ın terminolojisinde kısaca “bey takımı” olarak anılırlar:

12 Bundan sonra ‘İTC’ olarak kısaltılacaktır.

'Bey takımı' deyince, devleti elinde tutanları anlıyoruz. Osmanlıdan bu yana devleti yönetmiş olan, devlet çarkını elinde tutan 'egemen sınıfı' kastediyoruz (Mumcu ve Aybar, 1993: 25-26).

Bugün de egemen sınıf son analizde Asker-Sivil bürokrasidir.... Benzer bir olguya Batıda rastlanmaz (Aybar, 1988: 45).¹³

Aybar'ın, Osmanlı-Türk toplumuna has olarak kurguladığı, çağlar boyunca egemen pozisyonda kalan bu egemen sınıfın karşısını ise bu sınıf tarafından horlanan halk tabakaları oluşturmaktadır. Aybar bir yerde, halk karşısında bey takımının tutumunu "ceberrut devlet" geleneği olarak kavramsallaştırır (Mumcu ve Aybar, 1993: 195). Böylelikle Mardin'in terminolojisinde "sivil toplum"u boğan "Osmanlı devlet geleneği", Aybar'da "ceberrut devlet geleneği" adıyla tekrar karşımıza çıkar. Ayrıca yukarıda görüldüğü üzere Aybar, tıpkı Mardin gibi, Türkiye'nin Batı'dan bambaşka bir tarihsel gelişim yaşadığı tezini de benimser.¹⁴

Mardin ve Aybar'a benzer şekilde İdris Küçükömer (1994: 58, 68, 72) de asker-sivil bürokrasiyi, Mustafa Reşit ve Damat İbrahim Paşa'dan İsmet İnönü'ye değin, "Batıcı-laik bürokratlar" sıfatıyla birbirine bağlar. Küçükömer'e (1994: 100) göre bu grup; "Osmanlı geleneği" içinde hareket eden ve "batı kurumlarını, batı kültürünü, batı yaşantısını, halka zorla kabul ettirmeye çalış[an]" bir topluluktur. Böylelikle Küçükömer'in kurgusunda da İTC ve Erken Cumhuriyet Dönemi baskıcılığı ile Osmanlı'nın "despotik" devlet geleneği yine birbirleriyle ilişkilendirilmiş olur ve yine Türkiye'nin tarihsel gelişiminin eşsizliği vurgulanır (1994: 17-52, 218).

Metin Heper de Batı'dan farklı olarak Osmanlı-Türk devlet geleneğinde 'merkez' ile 'çevre' arasında ara kurumların bulunmadığını ve 'çevre'nin 'merkez' tarafından tamamen "etkisiz hâle getiril[diğini]" yazar (2012: 37, 238). Devamla, Türkiye'de sivil bürokrasinin Osmanlı'dan miras alınan ve sivil toplumu boğan bir devlet geleneğini sürdürdüğünü (2012: 245-246) ve neticede Türkiye'de demokrasinin tesisinde, Batı'dan çok farklı bir yol izlendiğini (2012: 237) öne sürer.

Görüldüğü gibi, Türkiye'de siyasal yelpazenin kısmen farklı kanatlarında dolaşırken kavramlar da kısmen farklılaşmakta; ancak temelindeki kurgu aslında, hemen hemen aynı şekilde varlığını sürdürmektedir.¹⁵ Hâlbuki Osmanlı'nın son

13 Aybar'da bu süreklilik vurgusunun bulunabileceği başka pasajlar için bkz.: (1968: 11, 645-649) ve Mumcu ve Aybar (1993: 183-185, 191).

14 Karşılaştırınız: Mardin (1999: 34-76; 2012: 103-140).

15 Burada Mardin, Aybar, Küçükömer ve Heper özelinde gösterilen tezlere oldukça yakın, güncel başka yorumlar için ayrıca bkz.: Belge (2012), İnsel (1999) ve Laçiner (2007).

dönemindeki muhalif hareketlerin hepsini aynı kefeye koymak ve bunların önder kadrolarını Osmanlı'nın geleneksel seçkinleri / bürokratları arasına dâhil etmek, fazlasıyla zorlama bir yorumdur. Bunun için öncelikle, 1908'in öncü kadrosunu, daha önceki dönemlerin reformcu paşalarından ayırmak ve bu şekilde ilerlemek gerekmektedir. Çünkü bu iki grup arasında, gerek eylem tarzı, gerek sınıfsal köken, gerekse de dünya görüşleri açısından önemli farklılıklar mevcuttur.

Sınıfsal kökenleri açısından kıyaslandıklarında, ilk dönemin muhalifleri (reformcu Osmanlı paşaları ile Genç Osmanlılar) genellikle, soylu bir ailevi kökene sahip, bürokrasinin üst kesimlerinde yer alan ve varlıklı kişilerken; İttihatçılar ise çoğunlukla toplumun orta-alt kademelerinden gelmekteydiler (Çulhaoğlu, 2002: 377-378). Burada çarpıcı bir örnek olarak; İTC'nin hem 1908 öncesinde hem de 1908 sonrasında belki de en güçlü önderi konumunda olan Talat Bey'in, aslında bir postane memuru olduğunu hatırlatmakta fayda vardır. İlginç bir anekdot olarak eklemek gerekir ki, "Hürriyet Kahramanı" Resneli Niyazi de hatıratında, kendisini ve arkadaşlarını, rejimin geleneksel seçkinlerinden şu şekilde ayırmaktadır:

[S]aray ve etrafı ile onun hizmetinde olanların bundan böyle karşısındaydım, diplomalarımızın verilisinde Zeki Paşa tarafından söylenip tarafımdan tekrarlanan yemin sırasında kalbimden vatanımın kurtuluş ve terakkisi istikametinde kimler çalışacaksa yalnız onlara bağlı kalacağımı söyleyerek öyle yemin etmiştim. Burada arkadaşlarımdan benim gibi hareket etmemiş olanlar yalnız *asilzade çocuklarıydı* (2017: 25 vurgu yazara ait).

Bilindiği gibi, İttihatçılar ile onları önceleyen diğer grupların çok temel bir farkı da, İttihatçıların, çok daha keskin bir muhalefet yanlısı olmalarıdır. Hâlbuki ilk dönem muhalifleri, keskin dönüşümlerden çekinen, çoğunlukla barışçıl ve reformcu bir kimliğe sahiptiler (Çulhaoğlu, 2002: 377-378). Başka bir ifadeyle İttihatçılar, saray adabı ve 'devletlû' duruşlarıyla değil; klasik tabirle, 'eylem adamı' olmalarıyla karakterize olmaktadır ve bu, salt kültürel planda yaşanan bir dönüşümün sonucu olmayıp, sınıfsal bir bağlama da oturmaktadır. Bu öznelere basitçe, 'Zat-ı Şahanelerinin kapıkulları' ya da Avrupa mutlak monarşilerindeki hizmet asilzadelerinin Osmanlı'daki karşılığı değildiler. Kaldı ki, aslında geleneksel bürokrasinin üst kesimi; yani devleti yönetenlerin kayda değer bir kısmı da 1908 Devrimi sonrasında bu kadrolar tarafından tasfiye edileceklerdir.¹⁶ Tüm bu söylenenler, devlet aygıtında belirli bir metamorfoza işaret etmekte; 1908'in, devleti yöneten geleneksel seçkinlerin bir ıslahat girişimine indirgenemeyeceğini peşinen ortaya çıkarmaktadır.

¹⁶ Bu konuda kapsamlı bir döküm ve değerlendirme için bkz.: Kansu (2002: 155-215).

Elbette burada kastedilen, 1908 öncesinde devlet aygıtının çeşitli kademelerinde yer alan herkesin, devrimin akabinde derhal tasfiye edildikleri değildir. İTC'nin, 1908'in hemen ertesinde Abdülhamit döneminin önde gelen yöneticileriyle (örneğin sadrazam Kâmil Paşa gibi Eski Rejim'in seçkinleriyle) kısmen uzlaşabildikleri, iktidarın ve idarenin iplerini geçmiş dönemin kadrolarıyla paylaşmaya razı oldukları da bilinmektedir. Ancak devlet aygıtında yer alan kadroların kısmi bir süreklilik içermesi ve hatta monarhin devrim sonrasında hâlâ tahtında oturabiliyor olması dahi, Türkiye deneyiminin eşsiz bir özelliği ve 1908'in bir devrim olmadığına kanıtı sayılamaz. Fransız Devrimi'nde de -aristokrasinin defalarca kendi konumunu yeniden güçlendirebilmesi haricinde- bizzatı monark da tıpkı Osmanlı'da olduğu gibi, yetkileri anayasayla sınırlandırılmış hâlde makamında bırakılmıştı. Dahası, Uçar'ın (2013: 155 vd.) gösterdiği gibi, taraflar arası çeşitli uzlaşmalar ve taraflar arasındaki geçişkenlikler, devrim süreçlerinde gayet sıklıkla karşılaşılabilen olgulardır. İTC'nin ve CHP'nin önde gelen isimlerinin, 1923'ten ve 1908'den önce devlet örgütünün çeşitli kadrolarında görev alabilmiş olmaları da, yine Türkiye'de bir devrim yaşanmadığını ya da bunun, Batı'dan çok farklı biçimde gerçekleştiğini gösteren bir veri değildir. Mustafa Kemal'in ya da Enver Paşa'nın Osmanlı monarşisine hizmet ettiği gibi, örneğin Napoléon Bonaparte da Devrim öncesinde subay olarak XVI. Louis'ye hizmet etmekteydi (Gülsunar, 2015: 145). Daha geniş bir perspektiften ifade etmek gerekir ise eski rejimlerde devlet kadrolarında bulunanların bir bölümünün, yeni rejimlerde de benzer pozisyonları işgal edebilmeleri, -Fransa ve hatta Rusya ve Çin Devrimlerinde dahi görülebileceği üzere- gayet sıklıkla karşılaşılabilen bir durumdur (Uçar, 2013: 156-157). Mooers'in (1997: 97) aktardığına göre, örneğin Fransa'da, "Direktuar döneminde idari görevlerde bulunanların yarısından fazlası, 1789 öncesinden beri [burada] çalışıyorlardı." Ancak farklı toplumsal egemenlik ilişkilerini yeniden-üretmekte olan farklı toplumsal formasyonlar içerisinde, bürokrasinin toplumsal işlevleri de farklılaşır. Daha doğru bir ifadeyle, bürokrasi zaten, modern-kapitalist toplumsal formasyonlara özgü bir mefhumdur ve bunu, ortaçağ toplumların ve Osmanlı Devleti'nin hizmet asilzadelerini kapsayacak biçimde kullanmak, anakronistik bir tutumdur.

Öyleyse monarşinin derhal tümüyle ilga edilmemiş olması, eski rejim ile yeni rejimin yönetici kadrolarındaki kısmi süreklilikler ve taraflar arası kısmi uzlaşmalar, Türkiye'deki devrim sürecinin *sui generis* özellikleri olmadığı gibi, bu veriler, ülkenin devrimci bir dönüşüm geçirip geçirmediğini değerlendirirken bir kriter olarak da kullanılamazlar.

Burada bir adım daha ilerlenerek şu kritik soru artık sorulabilir: Yine de söz konusu özneler (İttihatçılar), reformcu padişahlar ve onların hizmetkârlarıyla tam olarak aynı amacın peşinde koşmuyorlar mıydı?

3.2. Egemenliğin Kaynağının Değişimi: Kurtartılacak Olan Kimin Ülkesi?

Yukarıda belirtildiği üzere, 1908 İhtilali'nin öncü kadrolarının temel motivasyonunun bir devrim gerçekleştirmek değil, devleti kurtarmak ve korumak olduğu iddiası da, yine Türkiye'deki devrim sürecini küçümsemenin önemli bir dayanağıdır:

Özellikle üzerinde durulmaya değer bir nokta 'aktivizm'in 'radikal'lik olmadığıdır. Radikallik, toplumu temelinden değiştirmek isteyen bir tutumdur.... [Jön Türklerin] [a]ktivist davranışı, ordunun İmparatorluğu koruma konusunda ezelden beri taşımış olduğu sorumluluk duygusuna, bu sorumluluk duygusunun da temelini 'gaza' ideolojisine bağlamak mümkündür. Her ne kadar, Jön Türkler bu ideolojiyi 'geçmiş' sayıyorlarsa, vatanperverliklerinin derin köklerinin bu temele dayandığına kuşku yoktur (Mardin, 2008: 290).

Yine Mardin (2013: 26), "kadim bir Osmanlı ideali" olarak nitelediği "Osmanlı devletinin devlet olarak muhafaza edilmesi ideali"nden bahsederken, padişahları, Tanzimat Paşalarını, Genç Osmanlıları ve Jön Türkleri (İttihatçılar da dâhil), "devletin bekası ideolojisi" etrafında bir araya getirmekte herhangi bir sakınca görmemektedir. Hatta Jön Türklerin, II. Abdülhamit'e karşı "açıktan muhalefet tavrı" almalarını dahi, "Ermeni devrimci komitelerinin terörist taktiklerinin imparatorluğun dağılmasında büyük etkisi olacağından duydukları endişe" olduğunu iddia eder (2013: 26). Yani bu kurguya göre tüm bu siyasi özneler (reformcu Osmanlı padişahlarından İttihatçılara), temel olarak aslında sadece yöntemde birbirlerinden ayrılmakta; fakat her halükarda aynı büyük amacın (devletin bekasının) peşinde koşmaktadırlar.¹⁷

Hâlbuki burada da Mardin, gerçekleri -en az iki açıdan- fazlasıyla zorlamaktadır. Öncelikle, devrime giden yolda, öncü kadroların en başından beri radikal ve devrimci bir program etrafında hareket etmesinin, o sürecin bir 'devrim' olup olmadığını değerlendirmede bir kriter olarak kullanılamayacağı peşinden ifade edilmelidir. Bir önceki bölümde gösterildiği üzere, Fransız Devrimi'nde yaşanan büyük toplumsal ve siyasi alt-üst oluş, *Tiers-État* ya da başka bir siyasi yapılanma tarafından önceden tasarlanmış değildi. Devrimin öncü kadrolarında, devrimin ortaya çıkaracağı yeni toplumsal yapıya yönelik bilinçli ve programlı bir hareketin varlığı aranacaksa; Fransız Devrimi'ni de 'devrim' olarak niteleyebilmek mümkün olmayacaktır. İkinci olarak; Sultan Abdülhamit'i mağlup edip, anayasal ve parlamenter bir rejim kurma yolunda yer altında on yıllardır mücadele eden İttihatçıların bu açıdan, *Tiers-État*'tan daha

17 Bu konuda ayrıca bkz.: Mardin (1991b: 44-47, 57-58; 2008: 305, 309-310).

devrimci bir pozisyonda oldukları dahi söylenebilir. Bu, Mardin'in yukarıda önerdiğinin (İTC'nin devrimci amaçlarla hareket etmediği ve eylemliliklerinin temelinde gaza ideolojisinin bulunduğu önermesinin) tam zıttı bir duruma işaret etmektedir. Zaten Mardin'in "kuşku" duymadığı yukarıdaki önermesi eğer doğru olsaydı, o dönemin siyasal aktörlerinin bunun pek farkına varamamış olmaları gerekirdi. Zira aksi takdirde, aynı devlete karşı on yıllardır silahlı mücadele verenlerin; örneğin Yane Sandanski gibi Bulgar komitacıların, İttihatçılarla nasıl omuz omuz verebildiklerini, İTC'yi yok olmanın eşiğine sürüklemiş olan 31 Mart 1909'da İstanbul'da çıkan ayaklanmayı bastırabilmek için Hareket Ordusu'na katılmaya nasıl gönüllü olabildiklerini anlayabilmek de mümkün olmazdı.¹⁸

Aslında, devrime yönelik bilinçli bir eylemliliğin mevcudiyeti açısından Jön Türk Devrimi'nin Fransız Devrimi'ne kıyasla çok daha iradi ve planlı bir nitelik taşıması, uygarlık tarihinin genel akışına da gayet uygundur. Çünkü modern siyasi-üst yapıların kuruluşu sürecinde geriden gelmekte olan Türkiye gibi ülkelerde, insanların kendilerine bir model olarak alabilecekleri bir örnek, Fransız Devrimi'yle tüm insanlığa kazandırılmış durumdaydı. Yani bambaşka bir toplumsal yapının neye benzemesi ve neye benzememesi gerektiği konusunda, Jön Türklerin önünde somut bir örnek mevcuttu. Dolayısıyla bu örnek üzerinden yapılacak pozitif ya da negatif çıkarımlarla, kendilerine çok daha somut hedefler koyabiliyorlardı. Oysa benzer bir durum, Fransa'daki muhalifler için -doğal olarak- geçerli değildi. "Napoleon sonrası dönemin devrimleri, onsekizinci yüzyıl sonundaki devrimlerden farklı olarak, amaçlanmış ve planlanmış devrimlerdi... 1789 Devrimi'nin yarattığı siyasi modellerin, bu hoşnutsuzluklara bir hedef göstermek, rahatsızlığı devrime dönüştürmek... gibi bir yararı oldu" derken Hobsbawm'ın (2008: 126-127) kastettiği de tam olarak budur. Bu, tam da kapitalizmin eşitsiz ve bileşik gelişiminin, toplumların siyasal üst-yapılarında yol açtığı en tipik sonuçlardandır ve Osmanlı-Türkiye örneği de bu evrensel belirlenimin dışında değildir. Türk Devrimi, sürecin en başında - Mardin'in iddia ettiğinin aksine- Fransız Devrimi'nde olduğundan çok daha belirgin hedeflere sahipti.

Öte yandan, eğer 'devletin bekası'ndan, 'devletin kurtuluşu'ndan anlaşılması gereken, 'ülkenin bekası' ve 'ülkenin kurtuluşu' ise Osmanlı padişahlarının, Tanzimat Paşalarının, Genç Osmanlıların ve İttihatçıların böyle bir ortak amaca sahip oldukları elbette söylenebilir. Ancak bu kavrayışın, siyasal açıdan ne kadar anlamlı ve gerekli olduğu kuşkuludur. Çünkü aynı mantıkla, örneğin Sieyès ile XVI. Louis'nin de bir takım kadim *ethos*lar eşliğinde aynı amacın (Fransa'yı kurtarma amacının) peşinde koştukları da söylenebilirdi. İşte İttihatçılar ile II. Abdülhamit'i ya da onun Kâmil Paşa gibi sadrazamlarını, aynı

18 Bir yazısında Savran (2011: 138 vd.) da bu duruma dikkat çeker.

idealin, sadece yöntemde farklılaşan tarafları olarak görmek de, ancak bu kadar anlamlıdır.

Ancak eğer ‘devletin bekası’ndan anlaşılması gereken; ülkenin değil de, özel olarak monarşinin bekası ise adları anılan tüm bu özneleri böyle bir amaç altında bir arada anmak sadece gereksiz değil, maddi açıdan da hatalıdır. Zira İttihatçıların temel motivasyonu, *Osmanoğullarının* devletine hizmet etmek, onların egemenliğini kurtarmak olarak nitelenemez. Zaten İttihatçıların 1908 Devrimi’yle birlikte gerçekleştirmeye çalıştığı bir açıdan, tam da bu mantığın; yani ülkeyi Osmanlıların mülkü olarak niteleyen geleneksel anlayışın ortadan kaldırılması ve yerine, ülke yönetiminde söz sahibi olacak ‘yurttaşlar’ın konulmasıdır. Malta sürgününde (1919-1920 yıllarında) kaleme aldığı *Üç Medeniyet* isimli çalışmasında Ahmet Ağaoğlu bu anlayışı, çok kısa ve özlü bir biçimde dile getirir. ‘Devlet’in, ‘hükümet’in ve ‘hanedan ailesi’nin birbirlerinin yerine kullanılmayacağı; bu üç farklı kavramın birbirleriyle karıştırılmaması gerektiğini ifade ettikten sonra Ağaoğlu; “Devlet ne padişattır ve ne de hükümet... Devlet millettir, devleti kuran unsurdur. Bütün hâkimiyet ona ait olduğu gibi, bütün haklar da onundur” der (2013: 95).

Dikkat edilmesi gerekir ki, I. Meşrutiyet’ten farklı olarak İttihatçıların parlamentoya yükledikleri işlev de ülke yönetiminde padişaha yardımcı olunması değildir. 1909 Anayasa değişiklikleriyle saltanat makamının dünyevi iktidarı fiilî olarak ortadan kaldırılmaya çalışılmış ve bu büyük oranda da başarılmıştır. Dahası, İttihatçıların, 1909’da hanedanın yetkilerini büyük oranda sembolik bir düzeye indirmeleri bir yana, kolaylıkla üstesinden gelebilecek olsalar, hanedanın sembolik düzeydeki varlığına dahi razı olup olmayacakları da kuşkuludur. Elbette, İttihatçıların hanedana olan bağlılıklarına dair, bizatihi kendilerinin de onlarca demeci bulunabilir. Ancak unutulmamalıdır ki, son anına kadar Mustafa Kemal’in de Osmanlıların saltanatını hedef aldığına dair herhangi bir açıklaması olmadığı gibi, tam aksine, bilindiği üzere 1920 yılında dahi tüm yurttaşları, padişahı esaretten kurtarmaya çağırıyordu. Burada dikkat edilmesi gereken kritik bir ayrıntı; 1922’de saltanatın ilgasının, dönemin Türk aydınlarında kuvvetli bir karşı tepkiye kesinlikle yol açmadığıdır. Bu açıdan, aynı aydınların ve siyasî aktörlerin, sadece 5-10 yıl önce, kendilerini adadıkları büyük, mitik amaçlarının, Osmanlıların devletini kurtarmak olduğuna ikna olabilmek mümkün değildir. Özetle Tanzimat Paşalarından Genç Osmanlılara, II. Abdülhamit’ten İTC’ye, tüm bu öznelerin, aynı şeyi kurtarmaya, aynı şeyi korumaya çalıştıkları söylenemez.

Burada, yaşanan dönüşümün siyasal sonuçlarını apaçık biçimde ortaya koyması açısından, Tanör’ün (2004: 192) “misak anayasaya geçiş” olarak nitelediği; 1909 yılındaki anayasa değişikliklerinin üzerinde kısaca durmak gerekmektedir. Neredeyse yeni bir anayasa ilanı sayılabilecek kadar kapsamlı olan 1909 değişiklikleri teorik olarak, egemenliğin parlamento aracılığıyla

yurttaşlara geçişini ve dolayısıyla padişahlık makamının büyük oranda işlevsizleşmesini sağlamıştır. Parlatentonun, 93 Harbi sırasında olduğu gibi bir daha işlemez hâle getirilebilmesini engellemenin yanı sıra 1909 düzenlemesi, yasa yapımı ve uluslararası antlaşmaların imzalanması konularında da padişahı belirleyici bir özne olmaktan çıkarmıştır (Zürcher, 2000: 149). Ayrıca 1909 düzenlemesinde sadrazamı atama yetkisi padişahı bırakılmakla birlikte, sadrazamın meclisten güvenoyu almak zorunda bırakılması, iktidarın artık kimin elinde olduğunu gösteren bir diğer önemli değişikliklerdir (Akın, 2010: 60). İlgili düzenlemede bir başka önemli değişiklik ise padişahın mutlak veto yetkisinin kaldırılmasıdır (Akın, 2010: 60).¹⁹

Bunların yanında, 1909 değişiklikleri arasında sembolik açıdan çok önemli bir düzenleme daha vardır: 1876'da olduğunun aksine meclisin vekilleri, 'zat-ı şahane'lerine değil; artık tam tersine padişah, anayasal düzene sadakat yemini ettirilmektedir (Akın, 2010: 60). Bu düzenlemeyi Cem Eroğul şu şekilde yorumlamaktadır:

Buradaki yenilik, padişah olan kişiye, göreve gelir gelmez Meclis-i Umumi önünde, şeriat ve anayasa hükümlerine uyma, vatan ve millete 'sadakat etme' yönünde ant içme zorunluluğunun getirilmesidir. O zamana dek bütün devlet erkinin odağı durumundaki padişaha, ulus temsilcileri önünde yemin yükümlülüğünün getirilmesi, güç dengesinde meşrutiyetin gerçekleştirdiği büyük kaymanın en açık göstergesi. Ulusun padişahın üstünde yer aldığını gösteren 'sadakat' sözcüğü de bunun işareti. Bundan sonraki düzenlemeler hep, bu yeni anlayışın kaçınılmaz sonuçları olarak ortaya çıkıyor (2017: 92).

Tüm bunlar, mutlak monarşinin yerini anayasal, parlamenter bir rejime terk etmesinin somut izlekleridir. Ülke yönetiminde ipler artık, anayasal bir

19 Uslu ve Aytekin de (2015: 92) "gerçek anlamda bir meşrutî monarşinin kurulmasını[n]", 1909'daki anayasa değişiklikleriyle sağlandığını ifade etmektedir. Aslında bu açıdan bakıldığında, 1908 İhtilali'nin 'ihtilal süreci'ni 1908-1909 yılları olarak tanımlamak daha doğru bir tercih olabilir. Zira 1908'in kazanımlarının hukuki olarak somutlaştırıldığı tarih -ve dahası 31 Mart Vakası gibi büyük bir bunalımın da atlatıldığı yıl olan- 1909'dur. Üstelik ihtilal sürecinin tarihsel aralığı bu şekilde ('1908-1909 yılları' olarak) konulduğunda, Türkiye tarihinin en önemli kesitlerinden biri olan bu ihtilal sürecinin önemi daha bir açıklık kazanacaktır. Zira 1908'in öneminin sadece, zaten mevcut olan ama uygulanmayan 1876 tarihli Kanun-i Esasi'nin yürürlüğe sokulmasını sağlamaktan ve bir restorasyondan ibaret olmadığı vurgulanmış olacaktır. Başka bir ifadeyle, İTC'nin neyi başardığı hukuk alanında izlenmek isteniyorsa 1908 yılına değil; asıl olarak 1909'daki anayasa değişikliklerine bakılması gerekmektedir.

güvenceye kavuşturulmuş bir biçimde, parlamentonundur.²⁰ Tüm bunlara rağmen, yaşananlara ‘devrim’ değil; ‘restorasyon’, ‘bürokrasi-içi mücadele’, ‘reform’ vb. isimler yakıştırmak, tarihsel gerçekleri ters-yüz etmek anlamına gelmektedir.

Öte yandan, gerek iktidar kademelerinde yer tutanların sınıfsal kökenlerinde meydana gelen kısmi değişiklikler, gerekse de 1909 düzenlemelerinin getirdiği siyasal sonuçlar, siyasal düzeyde yaşanan dönüşümlerin sadece bir bölümüdür. Bunların yanında, ülkede hem siyaset yapma tarzının değişiminden, hem de devrim sürecinde halk kitlelerinin siyasete iştirakinden bahsedebilmek de mümkündür. Sıradaki kısımda bu konu ele alınacaktır.

3.3. Siyasetin Kitle Tabanının Genişlemesi ve 1908 Devrimi’nde Halk Hareketliliği

1908’in temel bir başka özelliği de siyaset oyununu, geleneksel kalıpların dışına çıkarmış ve siyasetin kitle tabanını önemli ölçüde genişletmiş olmasıdır. Birçoğu Türkiye’deki literatürde daha önce hiç değerlendirilmemiş yığınla ampirik veriyi işlediği bir çalışmada Kansu, 1908 öncesinde ‘siyaset’ denilen faaliyetin nasıl bir edim olduğunu ve nasıl dönüştüğünü çok sarıh bir biçimde özetlemektedir:

1908 Devrimi ile yıkılan eski mutlakiyetçi yönetimin yeni dönemden en temel farkı, eski rejimin ülkeyi yönetmek için tümüyle sivil ve askeri bürokrasiye dayanıyor olmasıydı. Parlamento, partiler ve çeşitli politika önerileri oluşturan dernek ve sivil toplum örgütleri gibi herhangi bir kurumsal mekanizmanın olmadığı bir ortamda, siyaset, yüksek devlet memurları -yani paşalar- eliyle yürütülüyordu... ‘Entrikaları’ ile meşhur saray siyaseti, tek bilinen ve uygulanan siyaset biçimiydi... Eski düzen paşalarının kendi aralarındaki yüksek siyaset kamuoyu tarafından pek de

20 1908 Parlamentosu’nda vekillerin meşrutiyet rejimini nasıl anlamlandırdıkları ve ona hangi değerleri attıkları hususunda meclis tutanaklarını değerlendiren bir çalışma için bkz. Demirci (2017). Demirci, “1908 seçimlerinde hâkimiyet-i milliye ilkesi[nin] Cemiyet’in siyasal programında yer al[dığının], seçim bildirisini[nin] bu düşüncenin uzantısı olarak hazırlan[dığının]... Osmanlı parlamentosunda hem Mebusan Meclisi’nde hem de Âyan Meclisi’nde her kesimden mebus[un], tepkilerini, düşüncelerini hatta duygularını dile getirmek için zaman zaman bu kavramı kullan[dığının]” altını çiziyor (2017: 313). Hatta yazar, hâkimiyet-i milliye ilkesinin, Âyan Meclisi’ne karşı Mebusan Meclisi’nin elinde “ideolojik [bir] silah” olarak kullanıldığını da gösteriyor (2017: 316).

kolaylıkla takip edilemezdi. Kısacası, eski mutlakiyetçi düzende, siyaset kapalı kapılar ardında yapılırdı (2016: 3-5).

İttihatçılar ise hem 1908 öncesinde hem de 1908 sonrasında eski rejiminin siyasal seçkinlerine karşı mücadele verirken, kamuoyu oluşturma, dernekleşme, ülkenin her köşesinde şubeler açma ve kitleleri doğrudan siyasetin içine çekme çabası içindeydiler. Tüm bunlar, siyasetin toplumsal tabanının genişle(til)mesi anlamına gelmektedir.²¹ Zaten İTC, örgütün beyni ve kalbini; yani genel merkezini, Selanik işgale uğrayana kadar İstanbul'a, yani Osmanlı siyasetinin geleneksel merkezine taşımaktan da kaçınmıştır.

Yine Kansu'nun (2002: 35-95) ortaya koyduğu üzere, Erzurum, Trabzon, Sivas, Kayseri, Sinop, Kastamonu, Van, Ankara ve ülkenin daha pek çok kenti, 1908 Temmuz'undan hemen önce geniş halk kitlelerinin gösterilerine ve hatta toplumsal kalkışmalara sahne olmuş; İttihatçılar da, özellikle vergiler hususunda ve yerel otoritelerin baskılarına karşı açığa çıkan bu toplumsal enerjiyi, rejim karşıtlığına kanalize etmeye büyük önem vermiştir. Kansu ayrıca, ihtilalin hemen akabinde günlerce, hatta haftalarca süren coşkulu gösterilerin de, "1908 Devrimi'ndeki halk unsurunu göstermesi bakımından son derece önemli" olduğunun altını çizmekte ve çok geniş bir arşiv araştırmasının bulguları eşliğinde şu iddiada bulunmaktadır: "Sosyal bilimci ve tarihçilerin 1908 Devrimi'nin halk tarafından benimsenmediği, halkın olaylara ilgisiz kaldığı yönündeki temelsiz iddiaları, devrim öncesi ve sonrası olaylara ilişkin veriler karşısında bütünüyle çürümektedir" (2002: 153). Ülkenin birçok kentinde eski rejimin yöneticilerinin öfkeli kalabalıkların eline düştüğü, bazılarının kentlerden kovulduğu, kimi idarecilerin can güvenliği korkusuyla nezaretlere sığındığı, kutlamalar nedeniyle halkın haftalarca gündelik hayatına geri dönmediği bir süreçtir söz konusu olan.²² Bu verilerin literatüre kazandırılmasından sonra hâlâ, 1908'in, bir yanda uyruklar kendi işlerinde-güçlerinde hayatlarına aynen devam

21 1908 Devrimi'nin siyasetin toplumsal tabanını nasıl genişlettiğine dair ayrıca bkz.: Çetinkaya (2008). Çetinkaya'nın çalışmasında, İTC ile önceki dönemin paşaları arasında sınıfsal köken itibarıyla belirli farklılıklar bulunduğu meselesi üzerinde durulmamaktadır. Bununla birlikte söz konusu çalışma, siyaset denilen edimin 1908 sürecinde kamuoyuna taşınmasının çeşitli izleklerini berrak biçimde ortaya koymaktadır. Ayrıca bu çalışma, 'güçlü, merkezî devlet = zayıf sivil toplum' gibi literatürdeki yaygın kabullerin tutarsızlıklarını ifşa etmesi nedeniyle, teorik yönden literatüre önemli müdahaleler de içermektedir. Aynı konuda ayrıca bkz.: Çetinkaya (2010).

22 Yer kısıdı nedeniyle, kentlerde yaşanan bu tür olaylara dair detaylı bir döküme burada yer verilmeyecektir. Kansu'nun çalışmaları haricinde 1908 sürecindeki halk hareketliliğine dair özellikle bkz.: Emiroğlu (1999) ve Kars (1997).

ederlerken, diğer yanda bürokratların kendi içlerinde kapıştıkları bir tarihsel uğrak olarak nitelenebilmesi, artık mümkün değildir. Nitekim Savran da (2011: 131, 133), 1908 İhtilali'nin, "halk kitlelerinin yoğun bir biçimde katılımıyla gerçekleş[tiğini]" ısrarla vurgular. Ona göre vergi isyanlarıyla (ki bu, tüm burjuva devrimlerinin tipik bir dinamiğidir), Balkanlarda on yıllardır sürmekte olan kalkışmalarla ve asker isyanlarıyla,²³ 1908 öncesinde "muazzam bir devrimci enerji" depolanmıştır (2011: 134). Hatta 1908 Temmuz'unda, İttihatçı kalkışmayla hemen hemen eşzamanlı bir biçimde Arnavutluk'ta da bir ayaklanma başlamıştır. İTC'nin tarihe müdahalesi de işte bu özetlenen devrimci durumun üzerindedir.

Elbette halkın siyasete doğrudan ve bu biçimde katılımı, yani kalabalık ve öfkeli kitlelerin siyasal mobilizasyonu, kısa süreli ve 1908 Devrimi'nden sonra siyasal iktidar tarafından kısmen önü kesilecek bir gelişmedir. Ancak bu, konunun başka bir boyutudur. İttihatçıların daha sonraki tarihsel serüvenlerinde neler yaptıkları ve neleri savundukları başka bir konu; 1908 Devrimi'nin halkın ilgisi ve dahli dışında gerçekleşip gerçekleşmediği başka bir konudur. Kaldı ki, önceki bölümde de değinildiği gibi, siyasal iktidarların halkı sürekli olarak pasifize etmeye çalışması açısından da Fransız Devrimi, Jön Türk Devrimi'nden pek de uzak bir noktada durmamaktadır.

Burada son olarak, literatürde sıklıkla kurulmakta olan 'İTC-ordu' özdeşliğine de kısaca değinmek gerekmektedir. Çünkü Türkiye'de devrim sürecini küçümsemenin ve beraberindeki kitle hareketliliğini görmezden gelmenin önemli bir boyutu; onu açık ya da örtük bir biçimde modern askerî darbelerle ilişkilendirmektir. Bu meselede, üst düzey subayların İTC içindeki ağırlığı ve yine aynı kesimlerin 1908 Devrimi'ndeki rolleri, gerçekte olduğundan çok daha abartılı biçimde gösterilmektedir.²⁴ Oysa Ahmad'ın (1996: 134) yerinde bir müdahaleyle belirttiği gibi, ordunun yüksek kademelerindeki bazı subaylar (örneğin Mahmut Şevket Paşa ya da Mahmut Muhtar Paşa gibi isimler), İTC ile birlikte çalışmışlarsa da bu gibi *paşaların*, 'Genç Türkler' olarak nitelenmesi fazlasıyla zorlamadır. Böyle bir nitelemenin ('Jön Türk', 'İttihatçı' vb. nitelemelerin) taşıdığı siyasal anlamlar, siyasetle doğrudan ilişkileri olmayan bu paşalar için fazladır. Gerçekten İttihatçı olarak nitelenmeye uygun olan küçük rütbeli subayların örgüt içindeki belirleyiciliği ise kesinlikle mutlak değildir. Yine Ahmad'ın (1996: 134) işaret ettiği gibi Talât, Nâzım, Cavit ve Hüseyin Cahit gibi örgütün en önde gelen isimleri zaten subay değildir. Dahası, bu

23 1908 Devrimi öncesinde ülkenin dört bir yanında patlak veren asker isyanlarının, sivil halk ile bir ilişkisinin olmadığı sanılmamalıdır. Savran'ın (2011: 138) yerinde bir müdahaleyle belirttiği gibi, "[e]rler, üniformalı köylülerdir. Bir erin isyanında sadece askerde yaşadığı koşullar değil, bütün sınıf konumu etkilidir."

24 Bu doğrultudaki çözümlenmelere tipik bir örnek için bkz.: Laçiner (1998).

söylenen, Gökalp ve Akçura gibi, parti içinde ideolojik birikimleri açısından önem taşıyan isimler için de geçerlidir. Sonuçta Ahmad (1996: 134), “Devrimin Makedonya’daki Üçüncü Ordu’ya mensup küçük rütbeli subayların isyanıyla başlatıldığı doğrudur [f]akat, bu isyandan yararlanıp devrimi yapan, Makedonya’da bir devrim örgütü olan İttihat ve Terakki’ye mensup sivil halktı” tespitini yapmakta ve “[e]n azından 1914’e kadar Meşrutiyet idaresinde siviller her zaman hâkim durumda kalmışlardır” demektedir. Günümüzün popüler deyimi “askerî vesayetçilik” ile İttihatçılığın birbirlerine iliştilmesinin en tipik örneği olan Enver Paşa ve ona bağlı bir hizbin parti içindeki yükselişi de aslında bu dönemdedir.

Sonuç

Metodolojik özgüçülük (bir diğer isimlendirmeye ‘yöntemsel tekilcilik’ / *particularism*), on yıllardır Türkiye’deki literatüre egemen olmuş durumdadır. Osmanlı-Türkiye toplumunun Batı’dan bambaşka bir tarihsel gelişime sahip olduğu ve buna bağlı olarak, Türkiye’ye (ve Osmanlı’ya) dair çözümlemelerin, tümüyle özgün ve yerli bir içerik taşıması gerektiği, buna uygun olmayan çözümlemelerin ise şabloncu ve bilim-karşıtı bir pozisyonda kaldığı sıklıkla öne sürülür. Hâlbuki ‘biz bize benzeriz’ anlayışı çerçevesinde aslında bizatihi metodolojik özgüçülük, düşüncüyü kısırlaştırıcı ve bilim-karşıtı bir pozisyona sürüklenmektedir.

Kuşkusuz, her bir toplumsal formasyonun özgül bir bütünlük oluşturduğu kabul edilmelidir. Bu kabulde, istisnasız her bir toplumsal yapının, geçmişten getirdiği sayısız ve karmaşık etkilerin bir sonucu olarak ayrı bir çözümlemeyi hak ettiğine yönelik bir vurgu vardır. Bununla birlikte, Osmanlı-Türk toplumu, somut olguların karmakarışık yığını içerisinde çekip çıkarılabilecek birçok temel karakteristiği, çağdaşı olan toplumlarla paylaşmıştır. Ancak özgüçülük, farklılıklar içerisindeki ortaklıkları ve ortaklıklar içerisindeki farklılıkları bir arada çözümlenebilme konusunda tümüyle başarısız kalır: Fransa’da siyasal üst-yapının özgül biçimleniş şekli, ‘normal olan’ ya da ‘Batı’ olarak genellenir; Fransa’da geniş halk yığınlarının devrim sürecinde oynadığı rolün belirleyiciliği, öncü kadroların devrime yönelik bilinçli eylemliliği ve halkı siyasal karar alma süreçlerine katma konusundaki isteklilikleri de fazlasıyla abartılır. Dahası, Türkiye’de 1908 Devrimi’nin (ve dolayısıyla 1923’tekinin de) öncü kadroları, geleneksel bürokrasinin basit bir devamı olarak, 1908 Devrimi de Batı’daki muadillerinden farklı olarak tümüyle bir reform ve/ya restorasyon hareketi olarak okunur.

Bu sayılanlar arasından ‘genelleme sorunu’; yani uygarlık tarihi içerisinde Fransız deneyiminin bir dizi başlıkta benzersiz niteliklere sahip olduğu, aslında ayan beyan ortadadır. Ancak Fransa’nın neredeyse tek kriter olarak kullanılarak

Türkiye'nin tarihsel serüvenini eşsiz olarak niteleme alışkanlığı, ısrarlı biçimde hâlâ sürmektedir. İkinci değinilen sorunda; yani Fransız Devrimi'nin gerçekte olduğundan çok daha karikatürize bir biçimde sunulması noktasında ise uluslararası literatürdeki güncel bilgi birikimi Türkiye'de oldukça geriden takip edilmektedir. Diğer yandan, Türkiye'deki literatürde 1908 Devrimi'ndeki toplumsal ve siyasal dinamiklere karşı da genel bir körlük hüküm sürmekte; 1908, "II. Meşrutiyet" adıyla, sözgelimi II. Mahmut'un ya da III. Selim'in herhangi bir ıslahatı gibi bir 'reform' projesine indirgenmektedir. Sonuçta, gerçekliğin birden çok noktada bu kadar fazla zorlanmasından sonra; gayet suni ve karikatürize bir 'Batı' ya da 'normal olan' algısı ve bunun karşısında 'beyaz kuğu'lar (yani dünyadaki diğer örnekler) arasında zorla 'siyah kuğu'ya benzetilmeye çalışılan bir Türk Devrimi algısı ortaya çıkmaktadır.

Kaynakça

- Ağaoğlu, Ahmet ([1927] 2013), *Üç Medeniyet* (İstanbul: Doğu Kitabevi).
- Ahmad, Feroz (1996), *İttihatçılıktan Kemalizme* (İstanbul: Kaynak Yayınları) (Çev. Fatmagül Bertkay).
- Akın, Rıdvan (2010), "İkinci Meşrutiyet'in Sadrazamları ve Temel Rejim Sorunları", Alkan, Mehmet Ö. (Haz.), *Tarık Zafer Tunaya Anısına: Yadigâr-ı Meşrutiyet* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları): 55-82.
- Aybar, Mehmet Ali (1968), *Bağımsızlık Demokrasi Sosyalizm: Seçmeler: 1945-1967* (İstanbul: Gerçek).
- Aybar, Mehmet Ali (1988), *TİP (Türkiye İşçi Partisi) Tarihi (Cilt: 1)* (İstanbul: BDS Yayınları).
- Aydemir, Şevket Süreyya ([1934] 2004), "Yeni Devletin İktisadi Fonksiyonları", Fırat, Gökçe (Haz.), *Kadro: Seçmeler* (İstanbul: İleri Yayınları): 755-764 [Eserin orijinali, *Kadro*'nun 29. sayısındadır].
- Belge, Murat (2012), *Militarist Modernleşme: Almanya, Japonya ve Türkiye* (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Blackbourn, David ve Geoff Eley (1984), *The Peculiarities of German History: Bourgeois Society and Politics in Nineteenth-Century Germany* (Oxford & New York: Oxford University Press).
- Bozkurt, Mahmut Esat ([1940] 2000), *Atatürk İhtilâli (Cilt: I-II-III)* (İstanbul: Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık).
- Çelik, Aziz (2014), "Betonlar İşçileri Yedi!", <http://t24.com.tr/yazarlar/aziz-celik/betonlar-iscileri-yedi,10119> (Son Erişim: 16.03.2017).
- Çetinkaya, Y. Doğan (2008), "1908 Devrimi'nde Kamusal Alan ve Kitle Siyasetinde Dönüşüm", *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 38: 125-140.
- Çetinkaya, Y. Doğan (2010), "1908 Devrimi ve Toplumsal Seferberlik", Ergut, Ferdan (Ed.), *II. Meşrutiyet'i Yeniden Düşünmek* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları): 13-27.
- Çulhaoğlu, Metin (2002), *Doğruda Durmanın Felsefesi (Cilt: 1)* (İstanbul: YGS Yayınları).

- Demirci, H. Aliyar (2017), "1908 Parlamentosu'na Göre Meşrutiyetin Değerleri ve İlkeleri", Akşin, Sina, Sarp Balcı ve Barış Ünlü (Ed.), *100. Yılında Jön Türk Devrimi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları): 307-332.
- Emiroğlu, Kudret (1999), *Anadolu'da Devrim Günleri: II. Meşrutiyet'in İlanı* (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları).
- Engin, M. Saffet (1938), *Kemalizm İnkilâbının Prensipleri: Büyük Türk Medeniyetinin Tarihi ve Sosyolojik Tetkikine Methal* (Cild: 1) (İstanbul: İstanbul Cumhuriyet Matbaası).
- Eroğul, Cem (2017), "1908 Devrimi'ni İzleyen Anayasa Değişiklikleri", Akşin, Sina, Sarp Balcı ve Barış Ünlü (Ed.), *100. Yılında Jön Türk Devrimi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları): 85-139.
- Furet, François (2013), *Devrim'in Yorumu: Fransız Devrimine Üç Yaklaşım Biçimi* (İstanbul: Doğu Batı Yayınları) (Çev. Ahmet Kuyaş).
- Gülsunar, Emrah (2015), *Jakobenizm ve Kemalizm: Eleştirel Bir Karşılaştırma* (İstanbul: Yordam Kitap).
- Harman, Chris (2017), *Halkların Dünya Tarihi: Taş Devri'nden Yeni Binyıla* (İstanbul: Yordam Kitap) (Çev. Uygur Kocabaşoğlu).
- Heper, Metin (2012), *Türkiye'de Devlet Geleneği* (Ankara: Doğu Batı Yayınları) (Çev. Nalan Soyarik).
- Hobsbawm, Eric J. (2008), *Devrim Çağı: 1789-1848* (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları) (Çev. Bahadır Sina Şener).
- Hobsbawm, Eric J. (2009), *Fransız Devrimi'ne Bakış: İki Yüz Yıl Sonra Marseillaise'in Yankıları* (İstanbul: Agora Kitaplığı) (Çev. Osman Akınhay).
- İnsel, Ahmet (1999), "Otoritarizmin Sürekliliği" (elektronik versiyon), *Birikim*, 125-126: 143-166, <http://www.birikimdergisi.com/birikim-yazi/4745/otoritarizmin-surekliligi#.wrvxpjfk8> (Son Erişim: 02.01.2018).
- Kansu, Aykut (2002), *1908 Devrimi* (İstanbul: İletişim Yayınları) (Çev. Ayda Erbal).
- Kansu, Aykut (2016), *İttihadcıların Rejim ve İktidar Mücadelesi, 1908-1913* (İstanbul: İletişim Yayınları) (Çev. Selda Somuncuoğlu).
- Kars, H. Zafer (1997), *1908 Devrimi'nin Halk Dinamiği* (İstanbul: Kaynak Yayınları).
- Küçükömer, İdris (1994), *"Batılılaşma": Düzenin Yabancılaşması* (İstanbul: Bağlam Yayınları).
- Laçiner, Ömer (1998), "Cumhuriyet Devrim mi?" (elektronik versiyon), *Birikim*, 115: 3-8, <http://www.birikimdergisi.com/birikim-yazi/6363/cumhuriyet-devrim-mi#.wruolyjfk8> (Son Erişim: 11.12.2017).
- Laçiner, Ömer (2007), "27 Nisan Muhtırası, Seçimler: 'Aristokratlar' ile Burjuvazi Mücadelesinde Son Aşamaya Doğru..." (elektronik versiyon), *Birikim*, 218: 3-9, <http://www.birikimdergisi.com/birikim-yazi/4917/27-nisan-muhtirasi-secimler-aristokratlar-ile-burjuvazi-mucadelesinde-son-asamaya-dogru#.wrtqiyjfk8> (Son Erişim: 28.11.2017).
- Mardin, Şerif (1991a), *Türk Modernleşmesi: Makaleler 4* (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Mardin, Şerif (1991b), *Türkiye'de Din ve Siyaset: Makaleler 3* (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Mardin, Şerif (1999), *Türkiye'de Toplum ve Siyaset: Makaleler 1* (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Mardin, Şerif (2008), *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri: 1895-1908* (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Mardin, Şerif (2012), *Din ve İdeoloji* (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Mardin, Şerif (2013), *Türkiye, İslam ve Sekülerizm: Makaleler 5* (İstanbul: İletişim Yayınları) (Çev. Elçin Gen ve Murat Bozluolcay).

- Mooers, Colin (1997), *Burjuva Avrupa'nın Kuruluşu: Mutlakçılık, Devrim ve İngiltere, Fransa, Almanya'da Kapitalizmin Yükselişi* (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları) (Çev. Bahadır Sina Şener).
- Moore, Barrington (2012), *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri: Çağdaş Dünyanın Yaratılmasında Soylunun ve Köylünün Rolü* (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları) (Çev. Şirin Tekeli ve Alaeddin Şenel).
- Mumcu, Uğur ve Mehmet Ali Aybar (1993), *Aybar ile Söyleşi: Sosyalizm ve Bağımsızlık* (Ankara: Tekin Yayınevi).
- Peker, Recep ([1935] 1984), *İnkılâp Dersleri* (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Resneli Niyazi (2017), *Hürriyet Kahramanı Resneli Niyazi Hatıratı* (Ankara: Panama Yayıncılık).
- Savran, Sungur (2011), *Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri (Cilt 1: 1908-1980)* (İstanbul: Yordam Kitap).
- Skocpol, Theda (2004), *Devletler ve Toplumsal Devrimler: Fransa, Rusya ve Çin'in Karşılaştırmalı Bir Çözümlemesi* (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları) (Çev. S. Erdem Türközü).
- Tanör, Bülent (2004), *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri* (İstanbul: YKY Yayınları).
- Tanpınar, Ahmet Hamdi ([1948] 2003), *Huzur* (İstanbul: Dergah Yayınları).
- Timur, Taner (2016), *Mutlak Monarşi ve Fransız Devrimi* (İstanbul: Yordam Kitap).
- Trevelyan, George Macaulay (1938), *The English Revolution* (London: Oxford University Press).
- Uçar, Önder (2010), *The Historiography of Young Turk Revolution & The Problem of Bourgeois Revolutions*. Unpublished Master Thesis, Ankara: Middle East Technical University, Department of Political Science and Public Administration.
- Uçar, Önder (2013), "Türkiye'de Tarihyazımı ve Burjuva Devrimleri: Bazı Gereksiz Kıstaslar", *Tarih ve Toplum - Yeni Yaklaşımlar*, 16: 145-178.
- Uslu, Ateş ve Erden Attila Aytekin (2015), "1909-1923: Burjuva Devriminin ve Savaşın Belirsiz Sınırlarında", Atılın, Gökhan, Cenk Saraçoğlu ve Ateş Uslu (Haz.), *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat* (İstanbul: Yordam Kitap): 89-193.
- Varel, Anıl (2018), *Osmanlı-Türkiye Modernleşme Tartışmalarında Yöntem Sorunsalı*. (Basılmamış Doktora Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü.
- Wood, Ellen Meiksins (2006), *Sermaye İmparatorluğu* (Ankara: Epos Yayınları) (Çev. Sami Oğuz).
- Wood, Ellen Meiksins (2012), *Özgürlük ve Mülkiyet: Rönesans'tan Aydınlanma'ya Batı Siyasi Düşüncesinin Toplumsal Tarihi* (İstanbul: Yordam Kitap) (Çev. Oya Köymen).
- Zürcher, Erik Jan (2000), *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi* (İstanbul: İletişim Yayınları) (Çev. Yasemin Saner Gönen).